

Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov¹

Naslednjemu referatu so postavljene za časovne meje z ene strani naselitev Južnih Slovanov v novi domovini, z druge strani pa razširjanje turške oblasti v 15. stoletju; turško obdobje je bilo predmet posebnega predavanja (I. Vojeta). V približno desetih letih, odkar je bil leta 1952 pripravljen prvi zvezek Zgodovine narodov Jugoslavije, seveda bistvene novosti niso enakomerno razprostrte preko vse naše zgodovine. Zato tudi ta pregled ne more biti enakomeren, obseg obravnavanja tega ali onega vprašanja mu določa pač neposredno potek raziskovanja. Že ob uvodu naj pripomnim, da mu je prav spričo tega položaja nujno središče — poleg nekaterih vprašanj v zvezi z naseljevanjem — zgodovina Hrvatov, kjer so danes ob kritičnih razpravah zagrebske vseučil. prof. dr. Nade Klaić rušijo nekatere bistvene poteze zgodovinske stavbe nekdanje šole, kakor jih je kot njen zadnji veliki predstavnik postavljjal v svojih delih vseučil. prof. dr. Ferdo Šišić.²

¹ Referat na izpopolnitvenem tečaju za srednješolske profesorje, prirejenem po Zgodovinskem društvu za Slovenijo in republiškem Zavodu za proučevanje šolstva decembra 1962. Referat je nameraval pokazati tiste novejšje ugotovitve, ki so v tolikšni meri spremenile prejšnje znanje, da bi morale nujno odmevati tudi v pouku zgodovine v srednjih šolah (in nekatere tudi pri pouku v osemletki), če naj bi ta ustrezal sodobnemu stanju znanosti. Referat pri tem izboru izhaja iz stališča zadnjih sintez — torej predpostavlja kot znano podlago Zgodovino narodov Jugoslavije I, 1953, posebej za slovensko zgodovino pa Milka Kosa Zgodovino Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, 1955, in prva dva zvezka moje Zgodovine slovenskega naroda, 1954—1955. Stvari, ki so nove v teh delih, praviloma ne zajema več. V glavnem gre torej za prikaz poglobitvenih dognanj v novejših razpravah (objavljenih v obliki samostojnih del ali v znanstvenih časopisih) in analizah (zlasti v Enciklopediji Jugoslavije) od navedenih del naprej. Tako naj bi pokazal referat v praktični obliki tudi to, kako nujno je treba tudi za srednješolski pouk spremljati tekoče zgodovinske publikacije, če nočemo, da ta pouk bistveno zaostane za resničnim znanjem. To velja toliko bolj, ker tudi šolske knjige mnogokrat ne gredo v korak s tem napredkom, poleg tega pa seveda v vsakem primeru ne morejo upoštevati tega, kar je novo po letu njihovega izida ali nastanka (pri ponatisih). Pri svojem prikazu sem se seveda nujno omejil le na najpotrebnejša vprašanja, pa tudi tu sem se zadovoljil ponekod le s skupnimi opozorili, ki naj bi jih bralci razširili z lastnim zanimanjem v popolnejšo podobo.

² V času, odkar sem govoril ta referat, so seveda izšle še nove razprave, ki bi bilo treba njihove rezultate upoštevati pri takšnem pregledu. Vendar sem upošteval mlajšo literaturo le v toliko, kolikor gre za probleme, ki so bili v referatu že prej načeti.

A. Vprašanja in nove teorije ob naseljevanju

Na podlagi proučevanja pisanih virov si je ustvarilo zgodovinopisje o naseljevanju Južnih Slovanov nekako naslednjo podobo: Poglavitno in skupno izhodišče naj bi imelo v ravninah med spodnjo Donavo, Karpati in Črnim morjem; v bistvu gre za enotno etnično maso, ki se je že nekoliko razlikovala od ostalih Slovanov po začetkih posebnih jezikovnih inovacij; čeprav so se različna plemena v več valovih mešala med seboj, to ni imelo posebnega pomena v poznejšem jezikovnem razhajanju posameznih narodov, ki naj bi bilo le rezultat poznejšega zgodovinskega razvoja. Delna izjema v tem pogledu je bila le naselitev alpskih Slovanov (s severa in od vzhoda) ter posebno vprašanje »dvojne« naselitve Hrvatov. To podobo je v celoti podpiralo tudi slovansko jezikoslovje na stopnji, ki jo je predstavljal Vatroslav Jagić s svojo šolo.³

Filološke študije tega vprašanja iz zadnjega časa, ki se opirajo delno na dialektologijo (Pavle Ivić, Milivoj Pavlović in Ivan Popović), delno pa na študij mikrotoponimov (France Bezljaj), pa predstavljajo v nekaterih bistvenih potezih nove koncepcije, ki se bodo morale — po vsem videzu — izraziti tudi v zgodovinskem raziskovanju. Brez dvoma pa postavljajo pred zgodovinopisje glede tega razvoja nekaj zanimivih in resnih vprašanj.⁴

Skupno izhodišče nove filološke koncepcije je teorija, da Južni Slovani že pred določenim preseljevanjem niso bili po jeziku povsem enotni, marveč da predpostavljajo razlike, ki jih je sicer mogoče ugotoviti šele v poznejših srednjeveških južnoslovanskih jezikih, »neenakosti iz obdobja pred nase-

³ To je bila še podoba, ki jo je po tedanjem stanju preiskovanja opravičeno v tem smislu povzemala Zgodovina narodov Jugoslavije, prav tako kakor sloni na njej tudi prikaz v G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 1959; med podrobnejšimi obravnavami, ki so v zadnji dobi izhajale iz tega stališča, lahko opozorim na vrsto svojih razprav (Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ IV, 1950, 23—126; Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvatov, HZb V, 1952, 1—56; Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa *Miracula s. Demetrii*, Zbornik Filozofske fakultete II, Ljubljana 1955, 23—54; Hrvati u Karantaniji, HZb XI—XII, 1958—1959, 207—231), na izdajo bizantinskih virov Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. I—II, 1955—1959, v komentarjih različnih sodelavcev; na temeljito analizo Paul Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, *Revue historique* t. CCX, 1954, 267—308, ter na obsežno delo Henryk Lowmianński, *Początki Polski* II, 1963, 114—200, 228—268 in 340—419, prav tako pa prevladuje to stališče tudi v sintetičnih delih iz tega razdobja.

⁴ P. Ivić, Značaj lingvističke geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnoslovenskih jezika i njihovih odnosa prema ostalim slovenskim jezicima, in M. Pavlović, *Perspektive i zone balkanističkih jezičkih procesa*, oboje v *Južnoslovenski filolog* XXII, 1957—1958, 179—206 in 207—239; I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Bibliotheca slavica, Wiesbaden 1960, 104—195, 231—346, 351—400, in *Quel était le peuple pannonien qui parlait MEAOΣ et STRAVA?*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7, Beograd 1961, 197—226; F. Bezljaj, *Stratigrafija Slovanov v luči onomastike*, *Južnoslovenski filolog* XXIII, 1958, 83—95 (o metodi gl. tudi O. N. Trubachev, *Etimologijskij slovar' slavjanskih jazykov*, poskusni zvezek, Moskva 1963).

litvijo Južnih Slovanov« (Ivić, 188). Pri tem gre seveda predvsem za razlikovanje med »zahodnim« (prednikom slovenskega, hrvatskega in srbskega jezika) ter »vzhodnim« južnoslovanskim govorom (prednikom bolgarskega, po Popoviću tudi makedonskega in grško-slovanskega govora). Bezljaj pa ne izhaja iz dialektoloških študij, marveč neposredno iz študija besedišča, zlasti ob mikrotopinimih (ledinskih ali poljskih imen in sl.). Že njegovi prvi poskusi so pokazali, »da je bil besedni fond Slovanov ob razselitvi vendarle bolj diferenciran, kakor so mislili doslej« (94) in spričo tega bi mogel pokazati takšen primerjalni pretres predele, v katerih je prišlo ob preseljevanju do močnejšega mešanja različnih skupin slovanskega prebivavstva, način tega mešanja, izvor skupin, ki so se mešale med seboj in podobne stvari.

Dialektologi⁵ se sklicujejo pri svoji koncepciji slovanske naselitve na naslednjo podobo jezikovnih procesov: Najpomembnejši jezikovni procesi potekajo pri južnoslovanskih jezikih tako, da se le izjemno ujemajo njihove izoglose z današnjimi mejami narodov oz. jezikovnih enot; najpomembnejše izoglose delijo področje svojega jezika v smeri od severa proti jugu na takšen način, da so hkrati meje istega jezikovnega pojava ne le pri enem južnoslovanskem jeziku, marveč tudi v njihovi celoti (npr. vprašalnica »kaj« je v veljavi pri Slovencih in delu Hrvatov, pri ostalih južnoslovanskih narodih je ni, torej razmerje $1\frac{1}{2} : 3\frac{1}{2}$ in podobno). Na ta način se vrste izoglose za posamezne jezikovne procese na vsem prostoru od zahodne slovenske do vzhodne bolgarske meje druga za drugo, ne da bi se zgostile v izrazitejšo mejo, razen v enem samem primeru. Le ob črti, ki vodi nekako od ustja Timoka mimo krajev Kula, Belogradčik, Berkovica, Breznik in Radomir do Osogovskega masiva ob tromeji Srbije, Bolgarije in Makedonije, se druži cel snop izoglos jezikovnih razlik, ki so »zelo starega postanka« in se združujejo poleg tega z »velikim številom drugih starih razlik, predvsem leksikalnega značaja« (Ivić, 188 sl.). Južno od Osogovskega masiva pa se te izoglose na področju makedonskega jezika vnovič razširijo v obliki pahljače, torej v sicer običajno podobo, le da jih je vendarle sorazmerno več kakor na podobno velikem ozemlju sicer.

Iz teh dejstev povzemajo filologi več sklepov tudi glede dobe naseljevanja:

a) Ostra meja snopa izoglos med ustjem Timoka in Osogovskimi planinami je že izraz razlik med zahodnim in vzhodnim delom Južnih Slovanov v dobi pred naseljevanjem. Torej sta bili obe skupini vsaj nekaj časa pred naselitvijo ločeni, prejkone po Karpatih, tako da bi bila zahodna skupina naseljena v vzhodnem ali severovzhodnem delu Karpatske kotline. Izoglose kažejo glavno smer selitev, tako da bi naselili potemtakem centralni in zahodni del Balkanskega polotoka v prvi vrsti »Avaroslovani«, vzhodni in južni del pa nad spodnjo Donavo naseljeni Slovani. Oboji so bili tudi v novi domovini ob tej črti še nekaj časa ločeni (z otokom Vlahov na severu in s predniki Albancev v južnejših predelih). Ta koncepcija torej mnogo močneje poudarja dve izhodišči selitve. Razbijanje naseljevanja v dva izrazito samostojna procesa (glede na izhodišče in

⁵ Prim. tudi geslo Jezik v EJ 4, 1960, 492–528, ter Fr. Slawski, Zarys dialektologii południowosłowiańskiej, Warszawa 1962.

prostor naselitve!) pa gre vsekakor predaleč, kajti sporočila bizantinskih piscev nedvomno dokazujejo, da so segli tako napadi Slovanov izza spodnje Donave v zahodna balkanska področja, kakor tudi, da so se »Avaroslovani« iz srednjega Podonavja pri svojih napadih hkrati z Obri usmerjali tudi proti vzhodu in prav do srednje in južne Grčije. V tem pogledu segajo torej filološki zaključki predaleč, na področje, kjer neposredna sporočila stoje pač trdneje kakor posredno sklepanje.

b) Na prostoru južno od Osogovskih planin je nastal sedanjí položaj po Ivičevem mnenju zaradi treh posebnosti: že od vsega začetka je zelo lahko mogoče, da so se tu mešala plemena vzhodnega in zahodnega južnoslovanskega toka. Tako bi bila, po tem mnenju, od vsega začetka ustvarjena podlaga za poseben makedonski jezikovni razvoj. Takšen razvoj sta še posebej podpirali dejstva, da tu tudi ni bilo dolgotrajne prekinitve stika med vzhodnim in zahodnim tokom, kakor tudi da se je prebivalstvo z obeh strani močno mešalo tudi še v poznejših časih. Vendar moram pripomniti, da razlagajo nekateri jezikoslovci (I. Popović, Fr. Slawski) ta proces nekoliko drugače: spočetka naj bi bil makedonski jezik izrazito vzhodni južnoslovanski govor, kakor je tudi danes še zelo soroden z bolgarskim jezikom. Današnji izrazito prehodni značaj je šele rezultat poznejšega zgodovinskega razvoja, zlasti od XI. do XII. stoletja naprej.

c) Bezlajeva raziskovanja vsekakor opozarjajo, da je treba biti pri posploševanju zaključkov iz dialektičnih pojavov vendarle previdnejši, kakor je bil Ivič, vsaj v tem smislu, da je treba dopuščati mnogotero mešanje obeh procesov med seboj. Med mikrotoponimi je odkril v Sloveniji npr. sloj, ki ga ni niti v Istri, niti vzhodno od Kolpe do Podrinja, tu pa se vnovič pojavlja in prav tako pri Vzhodnih Slovanih; druga taka skupina se pojavlja le na Štajerskem, v Srbiji in Makedoniji, tretja le na Koroškem, Dolenjskem ter pri Zahodnih Slovanih, nekatere vrste pa so zopet omejene le na različna južnoslovanska področja. Podobno podobo daje tudi poskusni zvezek Slovanskega etimološkega slovarja, ki ga je opremil Trubačev za nekaj besed z zemljevidi o razširjenosti različnih oblik. Vse to opozarja na združevanje zelo različnih tokov na vsem južnoslovanskem področju (tako npr. »da se je nek vzhodnoslovanski migracijski val udeležil slovanske kolonizacije v Alpah«, val z istimi značilnostmi pa je »koloniziral tudi dele Podrinja, verjetno tudi Bolgarske«, Bezlaj 89), kar seveda bistveno omejuje preveliko poenostavljenost Ivičevih splošnih sklepov. Ker nisem filolog, se morem pri vsem tem kompleksu omejiti le na poročilo o argumentaciji obeh strani, ne da bi posegal v njeno težo. Vsekakor pa je očitno, da gre za probleme, ki imajo zelo velik pomen tudi za bodoče delo zgodovinarjev tega obdobja.

Pomen analiz te vrste pokaže vsekakor dejstvo, da se je prejšnja preprosta podoba o enotnem naseljevanju alpskih Slovanov razdelila na podlagi Hauptmannove analize razporeditve slovenskih krajevnih imen ob Donavi, Ramovševih ugotovitev o razvoju slovenskega jezika ter moje združitve obojega z novim pretresom vseh virov v precej konkretnjšo podobo mešanja dveh različnih tokov, razporejenih v tri različna obdobja (slika je že sprejeta v navedena sintetična dela). Razporeditev sledov

imena Hrvatov v krajevnih imenih, ki je pokazala povsem jasno razporeditev od severovzhoda v notranjost Vzhodnih Alp (ob Murici, zgornji Muri, nato v dveh smereh — ob srednji Muri proti jugu do Konjic ter preko sedla pri Neumarktu do severne okolice Krnskega gradu), danes še oprijemljivejše kaže smeri in obseg naselitvenega vala od severovzhoda, s katerim so ti sledovi združeni.⁶ E. Kranzmayer je sicer dokazoval v zadnjem času,⁷ da so segli alpski Slovani proti severu do Donave šele v drugi polovici VIII. stoletja, medtem ko naj bi prav do Dunaja segal ob Donavi ozek bavarski pas, ki da je delil Slovane na jugu od onih na severu. Z zgodovinskimi podatki (npr. o Samu in Valuku) seveda to ne gre kaj prida skupaj in prav tako ne s sporočilom frankovskih analov o meji Obrov ob Aniži še l. 791. Zoper dvomljivo časovno razporeditev postanka raznih rečnih in krajevnih imen na podlagi gotovo preozko časovno določenih glasovnih sprememb v nemščini in brez upoštevanja slovenskih glasovnih sprememb,⁸ ki je nikakor ni mogoče spraviti v sklad z zgodovinskimi podatki po ostalih virih, pa je prav za prostor ob Donavi podal nehote sam povsem nedvoumen in trden dokaz po rečnih imenih. Povsem drugače kakor je pri rečnih imenih ob Donavi običajno, segajo namreč med Melkom na zahodu in Mödlingom pri Dunaju vse do Donave reke z imeni slovanskega izvora; zahodno od tod nosijo reke, ki se izlivajo v Donavo, iz antike nemška prevzeta imena, in šele njihovi pritoki so imenovani slovansko, medtem ko nosijo še više v hribih potoki prava nemška imena. Pač pa se vzhodno od Dunaja zvrste tri reke s starovisokonemškimi imeni, ki zopet segajo prav do izvira. Pri tem potrjuje tudi arheologija, da je stik z romanskim starim življenjem omejen od konca VI. stol. na prostor zahodno od spodnje Aniže, medtem ko kažejo vse najdbe vzhodno od tod na prelom brez opaznih kontinuitetnih elementov. Tega položaja pač ni mogoče razložiti drugače, kot z ugotovitvijo, da je bil po propadu antike ta prostor med Melkom in Mödlingom naseljen neposredno po Slovanih, brez kakšne predhodne germanske naselitve, posebej ker najbrže pomenita tako Melk kakor Mödling prvotno — po Kranzmayerjevi razlagi — »meja« (medilicha). Starovisokonemška imena Fischacha, Schwechanta in Litacha pa so se uveljavila pač šele v 9. stoletju, ko je nemška kolonizacija zajela dotlej obrsko ozemlje med Savario in nekdanjim Karnuntom. Dejstvo, da se izraža zahodno od Aniže v zaporedju rečnih imen od Donave navzgor prav zaporedje kolonizacijske aktivnosti (Bavarci, Slovani, srednjeveška frankovska oz. nemška

⁶ B. Grafenauer, *Hrvati u Karantaniji*, HZb XI—XII, 1958—1959, 207—231, z zemljevidom, str. 213 in 214.

⁷ V predavanju na sestanku avstrijskih in nemških zgodovinarjev, ki je l. 1958 razpravljal (v Linzu) o »kontinuitetnem problemu« v obeh Avstrijah (gl. moje poročilo v ZČ XVI, 1962, 176), v bistvu ista stališča pa gl. tudi v *Ortsnamenbuch von Kärnten*, I. T., *Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen*, 1956, 71.

⁸ Gl. F. Bezlaj, *Slavistična revija* 12. 1959/60, 287—293, in 13, 1961/62, 303—311, ter *Kritische Bemerkungen zu einer österreichischen Arbeit über die Kärntner Ortsnamen*, *Razprave in gradivo* (Inštituta za narodnostna vprašanja), Ljubljana 1963, 3, 67—94.

kolonizacija), kaže, da tudi pri položaju v vzhodnem prostoru, kjer sta ohranjeni le druga in tretja plast imen, ni mogoče sklepati na karkoli drugega.

Tako je torej vnovič potrjena prav ona podoba slovanske kolonizacije v Vzhodnih Alpah, ki je povzeta v na začetku navedenih sintetičnih delih o naši zgodovini v zgodnjem srednjem veku. Prav tako naj tu le opozorim, da je podobno potrdilo s strani novih analiz arheološkega gradiva dobil tudi prikaz razmerja med Slovani in Obri v zgodnjem srednjem veku.⁹

Medtem ko Zgodovina narodov Jugoslavije I (96, 107—109) sicer dopušča »možnost, da so se Hrvati v resnici naselili med dalmatinske Slovane iz Zakarpatja kakih deset let po padcu Salone in da so se ti Slovani pod vodstvom prav tako brez dvoma slovanskih Hrvatov vzdignili v upor proti Obrom« (kar pa je bil le izraz prepričanja avtorja, ki ga večina širše redakcije ni delila), vendar je do nje po ostalem izvajanju še zelo zadržana, se je v zadnjem času močneje uveljavilo tudi v našem zgodovinopisju prav prepričanje, da je ta »možnost« po podatkih virov bolj verjetna kakor njeno odklanjanje po naših starejših najvidnejših jezikoslovcih in zgodovinarjih (V. Jagić; Fr. Rački, F. Šišić, St. Stanojević). Najprej sem v razpravi o Konstantinu Porfirogenetu (op. 2) v kateri sem se v večini vprašanj o naselitvi Hrvatov priključil Hauptmannovemu mnenju, sklenil svoja izvajanja s povzetkom, da moremo spričo »splošne zanesljivosti hrvatskega ljudskega izročila, ohranjenega v 30. poglavju Konstantinovega dela *De administrando imperio*« sprejeti kot verjetno teorijo, da je sledil »naselitvi Slovanov na zahodni del Balkanskega polotoka še majhen končni naselitveni val Hrvatov izza Karpatov, ki je neposredno sprožil širšo vstajo dalmatinskih Slovanov zoper Obre, posredno pa je vplival tudi na vstajo Slovanov na Moravskem, Češkem in v Karantaniji pod Samovim vodstvom; vendar so delovali Hrvati v tej vstaji tudi v Dalmaciji samo kot začetniki, boj za svobodo pa so bojevali vsi Slovani skupaj« (53). Še v večji meri je sprejel podatke Konstantina Porfirogeneta Georgije Ostrogorski, ki se pri domnevanju dvojne naselitve ne omejuje le na Hrvate, marveč jo sprejema tudi za Srbe, verjetno pa se mu zdi zelo, da naj bi oboji prišli v novo domovino s pristankom cesarja Herakleja. Prav tako sodijo o tem tudi njegovi učenci,¹⁰ medtem ko sam ne morem podatkom o Srbih priznati iste dokazne moči, o podatkih glede Herakleja pa sem prepričan, da so primešani ljudskemu izročilu le kot izraz bizantinskega tendenčnega poskusa, pokazati Hrvate in Srbe kot ljudstva, ki so od svoje naselitve priznavala bizantinsko nadoblast.¹¹ K temu pripominja tudi Ostrogorski, da »formalno priznanje suverenosti ni pomenilo tudi resnične vzpostavitev bizantinske oblasti«.

⁹ Gl. B. Grafenauer, Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, v tem zvezku Zgodovinskega časopisa, str. 221.

¹⁰ G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, 1959, 119 sl. (prevedeno tudi v slovenščino); Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. II, 1959, obradio B. Ferjančić, *passim*.

¹¹ B. Grafenauer, ocena Ferjančićevega dela, Jugoslovenski istorijski časopis II/3, 1963, 110 sl.

Henryk Lowmianski, ki je zadnji pisal o teh vprašanjih,¹² pa sicer omejuje sporazum s Heraklejem le na Hrvate, vendar pa pritruje mnenju, da so se priselili v posebnem naselitvenem valu poleg njih iz Zakarpatja tudi Srbi in »Vzhodni Abodriti«, ki jih nek vir omenja enkrat v IX. stoletju ob Donavi v področju današnje Srbije. O poznejši naselitvi Hrvatov torej danes vlada skoraj popolno soglasje med mnenjem bizantinologov ter jugoslovanske historiografije, čeprav se staro mnenje še vedno vzdržuje v sintetičnih delih in učbenikih; glede naselitve Srbov in posebej »Vzhodnih Abodritov« — pri teh je sporna tudi lokalizacija oz. njihov obstoj ob spodnji Donavi, kar je spričo skopih virov več kakor razumljivo — ter glede vloge Herakleja pa spori še daleč niso razrešeni v vsaj približno enaki meri.

Glede naseljevanja Slovanov na Balkanskem polotoku je Franjo Barišić vsaj delno opravičeno omejil pomen vlade cesarja Foke¹³ in s tem prestavil težišče slovenskega preplavljenja teh pokrajin v začetek cesarja Herakleja. Hkrati je predložil novo kronologijo napadov slovanskih makedonskih plemen na Solun. To vprašanje je doživelo v zadnjem desetletju tudi sicer precej razpravljanja.¹⁴ Razlike v datiranju prikazuje naslednja preglednica:

	Burmov	Lemerle	Barišić	Grafenauer
Obrsko-slovanski napad v nedeljo 22. sept. za vlade Mavrikija	597	597	586	586
Napad 5000 izbranih Slovanov	609	o. 609	o. 584	po 603
Osvojitvev Grčije in napadi na morju			614/616	609/615
Tretji napad (Haconov)	620	pred 620/30	o. 616	o. 615
Četrti napad (z Obri)	622	pred 620/30	o. 618	o. 617
Peti napad (Kuverov)	660/70	o. 635	680/85	med 668—674
Šesti napad (zaradi Prvuda)	645—58	674—79	674—79	674—79

¹² H. Lowmianski, *Początki Polski*, II, 1963, 53—78, 114—200, 408 do 418. Posebej naj opomnim, da je pred svojo smrtjo sprejel teorijo o poznejši naselitvi Hrvatov med dalmatinske Slované tudi F. Šišić, gl. njegov *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, v priredbi J. Šidaka, Zagreb 1962, 76 sl.

¹³ Fr. Barišić, *Car Foka i podunavski Avaro-Sloveni*, Zbornik radova Vizant. instit. 4, 1956, 73—88.

¹⁴ A. Burmov, *Slavjanskite napadenija srešču Solun v Čudesata na Sv. Dimitrij i tjahnata hronologija*, Godišnik na filos.-istor. fakultet na Sofijsk. Univ. 47/II, 1952, 167—215; njegova kronologija je uporabljena tudi v delu Grčkite izvori za B'lgarskata istorija III, Sofija 1960, 87—188, kjer je vir sedaj (hkrati z bolgarskim prevodom) najlažje pristopen, pos. 109, 113, 128, 134, 144, 158 (večinoma so navedena tudi druga mnenja, vendar ne vsa); P. Lemerle, *La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula s. Demetrii*, *Byzantinische Zeitschrift* 46, 1953, 349—361, in razprava v op. 3, 293—302; Fr. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, SAN, Pos. izd. 219, 1953, 157 str.; ta stališča so sprejeta v celoti (brez navedenih drugačnih mnenj) tudi v delu Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, 1955, 173—216, ter pri O. Ivanoski, *Makedonskite Sloveni od VI do IX vek*, Skopje 1962, ter *Borbite na makedonskite Sloveni za zavladvanje na gradot Solun v VI—VII vek*, *Glasnik INIM* III/1, 1959, 237—267); B. Grafenauer, gl. op. 3.

Sodim, da je moja kronologija, ki je nastala ob kritičnem pretresu vseh prejšnjih, že blizu gotovosti.¹⁵

Pomembnejše od nove kronologije pa je dejstvo, da kaže položaj ob drugem napadu, da so bili že tedaj (po Barišičevem mnenju že od okrog 580 naprej) Slovani trajno naseljeni v zaledju Soluna (po okoliščinah napada l. 586 se zdi, da gre šele za položaj, ki je nastal okrog l. 590). Vsekakor je prav z velikim napadom na Solun l. 586 zvezan močan naseljevalni val, ki je segel prav do južne Grčije.¹⁶ Vendar pa je ob prikazovanju ureditve makedonskih Sklavinih, pri katerih gre vsekakor za posamezna plemena, ki so se le začasno povezovala v medsebojno zvezo zoper Solun, izhajati še vedno od Hauptmannove analize,¹⁷ ne pa od neutemeljene teorije o nastanku močne in stalne plemenske zveze, ki je bila v zadnjem času večkrat predstavljena v različnih delih.¹⁸

II. Vážnejša dognanja in vprašanja o razvoju posameznih držav južnih Slovanov

A. *Karantanija*. — Pri Slovencih naj opozorim glede vprašanj ustoličevanja in Karantanije le na oba svoja kritična referata v zadnjih dveh letnikih Zgodovinskega časopisa,¹⁹ glede županov na knjigo Lj. Hauptmanna in svoje poročilo o njej,²⁰ glede z notranjo ureditvijo Karantanije zvezanih vprašanj pa na svojo kratko analizo, ki seže do začetka IX. sto-

¹⁵ Razlike od Barišića so sorazmerno majhne: Barišičevo datiranje manjšega napada 5000 Slovanov v l. 584 ni sprejemljivo, ker je večji napad v nedeljo 22. septembra v viru izrecno omenjen kot prvi, pri katerem so prišli Slovani tako blizu obzidja, medtem ko ob manjšem Solunčani Slované očitno že dobro poznajo; pri tretjem in četrtem napadu ni mogoče mimo dejstva, da so Obri sklenili l. 617 z Bizancem mir in da potem do l. 626 do prave vojne ni več prišlo; ker deli tretji in četrti napad razdobje dveh let, je komaj mogoče datirati drugače kakor 615—617, seveda, če oba napada ne spadata že v kaj bolj zgodnja leta; Kuverov napad spada gotovo — po Barišičevem dokazu — v vladu Konstantina IV. (668—685), in sicer v čas, ko je Bizanc vsaj delno uveljavljal svojo oblast nad zaledjem Soluna; to pa od začetka napada zaradi Prvuda ni več veljalo, kajti Bizanc je obnovil svoj vpliv v tem prostoru šele z novim vojnim pohodom l. 688. To so glavni vzroki za razlike, ki pa — kot rečeno — niso pomembne.

¹⁶ A. Bon, *Le Péloponnèse Byzantin jusqu'en 1204*, 1951, 24—74; Vizantiški izvori ... I, 283—291 (tudi s podatki o krajevnih imenih).

¹⁷ Lj. Hauptmann, *Velikomoravska država u slavensko-njemačkoj borbi za Podunavlje*, Rad JAZU 243, 1932, 201—205.

¹⁸ O. Ivanoski, n. d., 29—31, mnogo bolj pretirano pa v povsem nekritičnih konstrukcijah pri D. Taškovski, *Samuilovoto carstvo*, Skopje 1961, 20—42.

¹⁹ B. Grafenauer, *Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev*, ZČ XVI, 1962, 176—209; Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige, ZČ XVII, 1963, 171—195.

²⁰ Lj. Hauptmann, *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*, SAZU, 1954, 7—74; B. Grafenauer, *Naša sodobnost III*, 1955, 1125 do 1136.

letja.²¹ Na teh mestih je podan tako pregled vse najnovejše literature, kot tudi pomembnejših vprašanj, ki so bila v njej zajeta.²²

Posebej je treba opozoriti le na pomen Vilfanovega pretresa »župe«²³ pri uveljavljanju podločnosti in zemljiškega gospostva v slovenskih pokrajinah. Čeprav samega pojma »župa« ni mogoče enotno in povsem jasno opredeliti (obsega lahko le eno sosesko ali pa večje področje z več vasmí), vendar pa je v vsakem primeru pred hubno ureditvijo vasi sestavljalo vsakokratno obdelano zemljišče širšo enoto z neobdelanim: vsaka prestavitvev obdelovanja iz izčrpanega zemljišča na novo področje je namreč zajela del neobdelane zemlje, dotlej obdelano pa za daljši čas združila z neobdelano (ne glede na dejstvo, da je bilo poljedelstvo mogoče le ob uporabi neobdelane zemlje za pašo ter ob razpolaganju z lesom iz gozda). Ker je bilo neobdelano zemljišče kraljeva last in v prvem obdobju značilen predmet darovnic, ki so delile ozemlje kar po prirodnih mejah v zemljišču, so vaščani že ob prvi prestavitvi obdelovanja na novo zemljišče nujno prešli na področje zemljiškega gospostva in s tem v odvisnost od njega, kakor kaže že prvi takšen primer ob darovnici samostanu v Kremsmünstru l. 777. S tem je torej Vilfan opozoril na enega izmed poglavitnih mehanizmov pri širjenju podložništva, ki je teklo vzporedno s hubnim preurejanjem vasi.

B. *Hrvatska*. — Od izida Zgodovine narodov Jugoslavije I naprej so se najbolj na široko in najbolj presenetljivo odprla različna vprašanja v hrvatski zgodovini, kjer so močno načela tisto konstrukcijo hrvatske zgodovine, ki jo je Zgodovina v mnogočem vendarle sprejela še po usta-

²¹ B. Grafenauer, Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII. do IX. stoletja, JIC II/3, 1963, 19—30; pod istim naslovom, a le v obliki strnjene povzetka poglavitnih tez, zato pa s popolno dokumentacijo glede virov in literature, bo izšel tekst referata na mednar. slavist. kongresu v Histo-rijskem zborniku XVI, 1964. Problematiko zajema seveda v celoti tudi nova izdaja 1. zv. moje Zgodovine slovenskega naroda, 1964, str. 298—387 (v tekstu, ki je v primerjavi s 1. izdajo povsem predelan in bistveno razširjen).

²² Prav v zadnjem času sta izšli o teh vprašanjih še dve razpravi. G. Moro, Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich, Südostforschungen XXII, 1963, 78—96, se je omejil v glavnem na kritičen referat o današnjem stanju problematike; vendar pa dokazuje dve novi stališči: 1. Karantanija se je po njegovem mnenju spremenila iz slovanske vazalne kneževine v mejno grofijo v letih 817—819, v zvezi z ureditvijo Bavarske kot »delnega kraljestva« frankovske države, tako da spada novi položaj že med vzroke pridružitve Karantancev k uporabi Ljudevita Posavskega in ne med posledice tega upora; ohranitev koseških pravic in ustoličevanja namreč ne kaže na uporabo nasilja ob uvedbi nove ureditve (84—88); ob tem opozarja tudi, da je prišel Beljak nazaj h Koroški že vsaj do 979 in ne šele l. 1077, kolikor je teorija o njegovi pridružitvi Furlaniji sploh utemeljena. 2. Regnum Carantanum naj bi bilo kot ime Karantanije le drugo ime mejne grofije in naj ne bi izražalo preraščanja Karantanije v novo, večjo enoto. Medtem ko je prva domneva gotovo mogoča (čeprav bi bilo treba pretehtati, ali potreba po varnosti nove oblasti ni bila dovolj tehtna, da so se ohranile omenjene posebne pravice), pa za drugo to ne velja — ime regnum Carantanum namreč pokriva brez dvoma bistveno obsežnejše ozemlje kakor je stara mejna grofija. — J. Mal pa je dodal svoji razpravi o Karantaniji (o njej gl. ZC XVI, 1962, 187) še novo o kosezi, Ist das Edlinger-problem wirklich unlösbar, Südostforschungen XXII, 1963, 140—178. Žal tudi za to velja, da ne prinaša v bistvu nič novega. Vsi podatki, da je bil ustoličevavec kmet, so bili seveda dobro

ljenih koncepcijah hrvatske historiografije, čeprav je politično zgodovino povezovala z gospodarskim in družbenim razvojem. Družbeni razvoj je namreč v tej konstrukciji v mnogočem pogojen s sprejemanjem vloge predstavnikov »12 plemen Hrvatov« ob priznanju ogrske nadoblasti, tako v prejšnjem razdobju kakor tudi v XII. stoletju.²⁴ Na to vprašanje je treba opozoriti še posebej, ker je danes Šišićev Pregled (op. 12) edino delo o vsej hrvatski zgodovini do l. 1918 na knjižnem trgu, toda pripombe o novi literaturi opozarjajo vendarle ponekod premalo jasno na široke razpoke, ki so nastale z novim raziskovanjem v njegovih koncepcijah. Žal dokazuje z nebroj stvarnimi napakami prepleteno delo Zv. Črnje (Kulturna historija Hrvatske, 1964, srednji vek 63—248), kakor trdoživa je v *publicističnem* pojmovanju hrvatske zgodovine mešanica fevdalno-državnopravnih in meščansko-liberalnih koncepcij, ki je zrasla v stari Avstro-Ogrski in med obema vojnama, čeprav ima še tako malo skupnega z zgodovinsko resničnostjo! »Noli tangere«, to je edino pametno opozorilo ob tem delu.

Spričo težkih vprašanj, ki se postavljajo pred zgodovinarja ob pozni in sumljivi tradiciji mnogih vladarskih listin iz dobe samostojne hrvatske države (niti ena ni ohranjena v originalu, 9 od 30 pa je gotovo potvorjenih), pomenijo seveda pomembno pridobitev nove izdaje virov, ki s fotografskimi kopijami skoraj zamenjujejo original,²⁵ medtem ko so druge objave virov sorazmerno malo pomembne.²⁶

Za celotno zgradbo hrvatske zgodovine v dobi samostojnosti neprimerno pomembnejši pa so rezultati kritike virov, ki vse ostreje opo-

znani že poprej, a zoper koseza kot ustoličevavca to ni noben dokaz, kajti tudi kosez je bil kmet; za način »dokazovanja« pa je dovolj značilno, da je (poleg napačne razlage vrinka v Švabskem zrcalu) med 13 uporabljenimi viri celih 10 (!) mlajših od l. 1414, ko imamo nesporen listinski dokaz, da je pripadala dedna pravica do ustoličevanja prav koseški kmečki družini; drugi trije so iz XIV. stoletja, a vsi omenjajo to dedno pravico, ki jih spet spaja z listino iz l. 1414. Prav tako med podatki o kosezih in njihovih dolžnostih ni nič bistveno novega (157—172); spet pa je značilno, da so uporabljeni viri v previdnem izboru — le od XIV. stoletja naprej, torej za obdobje razkroja koseških pravic, ki je bil v vseh svojih potezah že dobro znan. Kolikor se v par primerih omenjajo tudi starejši podatki, jih avtor ne analizira — prav tako pa tudi pri poznejših ne tistih značilnosti, ki kažejo povsem jasno osebni značaj koseških pravic in osebno svobodo kosezov (to prav do 16. stoletja!). Spričo tako enostranskega in na vnaprej zavzete teze odmerjenega izbora se seveda ni čuditi, da se Malov rezultat razlikuje od rezultatov vseh, ki smo poleg njega v zadnjih desetletjih obračali iste vire. Seveda pa ga prav zaradi tega ni mogoče upoštevati. Dovolj je pregledati, kaj vse tu manjka tako glede podatkov kot glede analize, kar je dosedanje preiskovanje že zajelo (Hauptmann, Klebel, Grafenauer, Ebner, Fresacher), da pomirjen odložiš ta »zaključni kamen« reševanja koseškega vprašanja (171).

²³ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, 97—100.

²⁴ Prim. B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZČ XIV, 1960, 40—48, 63—67, kjer so te zveze podane nekoliko širše.

²⁵ V. Novak, Supetarski kartular, JAZU 1952, in Zadarski kartular samostana svete Marije, JAZU 1959.

²⁶ V. Foretić, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba narodne dinastije u njemu, Starine 46, 1956, 23—44; H. Morović, Anonimna splitska kronika, Izd. Muzeja grada Splita 10, 1962, 20 str.

zarjajo na potrebo, da bo treba pristopiti vnovič k sistematičnemu pretresu listinskega gradiva, ki ga je zadnjič opravil Rački že pred devetimi desetletji (Rad JAZU 35, 36, 45, 48, 1876—1879; Documenta, MSHSM VII, 1877), F. Šišić pa dopolnil le glede enega dela teh virov (Priručnik izvora hrvatske historije I/1, 1914) tudi že pred pol stoletja. Kolikšni problemi vstajajo na tem področju za hrvatsko zgodovino, pokaže že par najpomembnejših primerov. Podoba, ki jo nosimo s seboj o hrvatskem družbenem razvoju v IX. stoletju, sloni v veliki meri na dveh listinah (852, 892), ki ju je Držislav Švob že l. 1940 imel za falzifikat; res je sicer pri tem ostal »osamljen«, toda tudi brez odgovora. Zato pa je tudi nova, komaj začeta analiza celotnega kompleksa listin splitske Mensae episcopalis popolnoma potrdila utemeljenost suma v ohranjeno obliko obeh listin; šele podroben pretres pa bo seveda pokazal, v kakšnem pogledu moreta obe listini kljub temu, da sta »prefalzificirani« glede svoje vsebine, ohraniti svoj pomen za analizo družbenega razvoja.²⁷ Glede razvoja stanovsko (t. j. formalno pravno) dozorelega plemstva pri Hrvatih sta imeli dolgo posebno vlogo omemba »nobiles« ob pravnem aktu v Naklicah v kartularju samostana sv. Petra ter priča Dumus »Ualastelin« v listini Kesenske komune iz l. 1071. Za prvo je pokazala Novakova objava kartularja, da gre za palimpsest iz konca XII. ali začetka XIII. stoletja, interpoliran v originalni rokopis; prav tako pa je falzifikat iz XIII. stoletja tudi Kesenska listina.²⁸ Kot temelj za razpravo o položaju Hrvatske pod ogrskimi vladarji so služili poleg »Qualiterja« (Splitski kroniki Tomaža arhid. v XIV. stoletju pripisanega sporočila o »pogodbi« med dvanajst plemeni Hrvatov ter kraljem Kolomanom) še mestni privilegiji tkim. »trogirskega tipa«.²⁹ Toda kritični pretres je pokazal, da gre ne le pri Omišu, marveč tudi pri Šibeniku in Splitu pri prevzemanju trogirskega privilegija za falzifikate, medtem ko pri trogirskem privilegiju tradirana oblika ni brez problematičnih strani, kar bi bilo treba seveda še podrobneje pretresti.³⁰ Šele potem bomo mogli presoditi, v katerem času se je tip trogirskih privilegijev v resnici razširil na večino dalmatinskih mest. Ali je spričo vsega tega čudno, da spada kritični diplomatični pretres vsega listinskega gradiva za dobo narodnih vladarjev med najnujnejše zahteve sedanjega stanja hrvatske historiografije?!

Sicer se pa vrsta za hrvatsko zgodovino dvomljivih ključnih listin v tem razdobju nadaljuje z najpomembnejšim, »Qualiterjem«. Hauptmann je že l. 1950 dokazal, da gre pri tem zapisu, ki sta ga Franjo Rački in Iso Kršnjavi točno datirala v l. 1387/88, za zapis na podlagi falzifikata v obliki listine, katere postanek je postavil med l. 1222 (nastanek Zlate

²⁷ N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960, 113—115.

²⁸ V. Novak, Supetarski kartular, fotokopija fol. 3 v pril., komentar 128—129, tekst 214; N. Klaić, Rapski falzifikati, Zbornik Instituta za histor. nauke u Zadru I, 1955, 46—51.

²⁹ N. Tomašić, Temelji državnog prava kraljevstva hrvatskoga, 1915²; M. Kostrenčić, Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad JAZU 239, 1930, 56—150.

³⁰ N. Klaić, O avtentičnosti privilegija trogirskoga tipa, Zbornik Instituta za histor. nauke u Zadru II, 1957/58, 77—88.

bule) in 1235 (zadnji primer, da se v listini kakega Arpadoviča navaja njegov oče), čeprav kaže stvarni položaj Hrvatske s svojimi razlikami od položaja Slavonije, da je »moral vezati vladarja nek sporazum« (po Hauptmannovem mnenju vsekakor s predstavniki plemen hrvatskega »praplemstva«).³¹ Že s tem je bilo seveda odprto vprašanje, v kolikšni meri se je še mogoče opirati pri določanju načina priznanja ogrskega kralja in obsega posebnih pravic Hrvatske še na vsebino tega falzifikata. Nada Klaić pa je sodila, da spričo dejstva, da je pri srednjeveških potvorbah oblika listine najbolj običajna, ni treba iskati predloge Qualiterja v prvi polovici XIII. stoletja, zlasti ker ni mogoče ugotoviti, da bi se prav tedaj uveljavljale v razvoju Hrvatske takšne vladarske težnje, da bi si moralo zavarovati hrvatsko plemstvo na takšen način svoje pravice. Pri določanju časa postanka falzifikata se je zato oprla le na njegovo vsebino: šele sredi XIV. stoletja omenjajo nesporne listine formacijo »plemičev dvanajst plemen kraljevine Hrvatske«, in sicer kot organizacijo nižjega plemstva v Lučki županiji. Prav v tem času se začenja uveljavljati močnejša oblast ogrskega kralja po zlomu magnatov tudi na Hrvatskem in zato si je moralo nižje plemstvo — s tem da se je povežalo z vladarjem — zagotoviti prostost od plačevanja davkov (vprašanja omejitve vojaške dolžnosti ni bilo mogoče razjasniti na tako konkreten način). Pravice, ki si jih je pridobila ta plemiška formacija kot prva skupina nižjega plemstva na Hrvatskem, so se širile od srede XIV. stoletja naprej postopno tudi na podobne plemiške organizacije, ki so nastajale v drugih župnijah, zaradi česar je omenjanje te posebne plemiške organizacije (12 plemen) omejeno le na krajše razdobje. Prav v to razdobje — t. j. v sredo ali drugo polovico XIV. stoletja — je povsem opravičeno postavila postanek predloge Qualiterja. Seveda je s takšnim raziskovanjem, ki se je osvobodilo vseh vnaprejšnjih predpostavk ali predsodkov pred pomenom rezultatov, izginila tudi vsakršna možnost povezovanja formacije dvanajstih plemen z letom 1102 in enako daljnosežnih posledic tega povezovanja za koncepcijo hrvatske zgodovine pred in po tem letu.³²

³¹ Lj. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave (SAZU, razr. za zgodov. in društ. vede) I, 1950, 96—108.

³² N. Klaić, Plemstvo dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske, Historijski zbornik IX, 1956, 83—100; Postanak plemstva »dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske«, HZb XI—XII, 1958—1959, 121—163; Tzv. »Pacta conventa« ili tobožnji ugovor izmedju plemstva dvanaestoro plemena i kralja Kolomana 1102 godine, Istoriski pregled VI, 1960, 107—120; poleg tega še polemično vračanje na to vprašanje v HZb XIII, 1960, 303—318, in XIV, 1961, 259—267. Hauptmannovemu dokazovanju, da gre pri Qualiterju za falzifikat, doslej še nihče ni stopil nasproti; res je sicer M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskoga prava I, 1956, 152, apodiktično (t. j. brez razpravljanja o konkretnih dokazih nasprotnega mnenja) trdil, da je »pogodba« v tem tekstu »popolnoma verodostojna«, toda v tem delu je odsotna skoraj vsa literatura po okr. 1930 (! — 59, 96, 148), razen nekaj izjem, ki pač bolje pristajajo v stare okvire (143, 193). Odkar pa se je dognanje o potvorbi in datiranje njenega postanka po N. Klaić razširilo tudi v dela, uporabljana v šoli (N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest I, 1955, 69 sl., II, 1958, 38 sl.; I. Božić, v delu Pregled istorije jugoslovenskih naroda, I, 1960, 33 sl., 58; gl. tudi Istorija Jugoslavii I, 1963, 61, v tekstu Ju. Bromleja), je začelo vznemirjati vernike v fevdalno državnopravno teorijo, ki se je začela oblikovati na

Pri vprašanju Qualiterja smo se morali zadržati dlje, ker je v resnici vogelni kamen starih državnopravnih koncepcij hrvatske zgodovine, ki pa (le navidez preoblečene v izražanje našega časa) še niso izgubile svojih pristašev. Prav to vprašanje pa je brez dvoma takšno, da mora zrušitev Qualiterja močno spremeniti podajanje hrvatske zgodovine vse od osemletke naprej. Sicer pa se bom omejil v naslednjem zopet le na opozorila na glavna vprašanja in na sredstva, ki so na razpolago za njihovo obravnavanje.

Glede sistematičnega orisa pglavitnih potez hrvatskega družbenega razvoja (osvobojenega teh konstrukcij) bi — dokler ne bo opravljen prepotrebni kritični pretres vsega listinskega gradiva — pač ne mogel povedati nič več ali trdneje, kot sem že v dveh analizah teh vprašanj.³³ Podčrtam naj le pglavitne razlike od tradicionalne sheme. V XI. stoletju na Hrvatskem (za Slavonijo sploh ni virov!) kmečkega gospodarstva ni več označevala »zadruga«, marveč samostojno gospodarstvo male družine; viri, ki bi jih bilo mogoče povezovati z obstojem zadruge, so skrajno redki. Pojem »plemena« (izraz »bratstvo«, uporabljen v Zgodovini narodov Jugoslavije I po Mandićevem vzgledu, je bil po pravici kritiziran, ker ga v virih na Hrvatskem v srednjem veku ni, vnaša pa v razumevanje neutemeljene asociacijske predstave iz strukture rodovno-plemenske družbe ali črnogorske ureditve od XVII. stoletja naprej) je mogoče

meji med XVII. in XVIII. st. in prvič prestopila prag političnega življenja leta 1830 (J. Kušević, De municipalibus juribus, gl. F. Fancev, Gradja za povijest književn. hrvatske, XII, 1933, 237). O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZb XI—XII, 1958—1959, 165—206, priznava sicer potvorbo (v mejah Hauptmannovega dokazovanja), a brani vsebino falzifikata prav v smislu Tomašićevih pojmovanj v razpravi, ki je glede na nezgodovinski način dokazovanja res ni treba podrobneje pretresati. Kolikor ne obravnava nespornih vprašanj (posebnega položaja Hrvatske; žal tudi to pomešano z mnogimi čistimi domislicami, kot o vojaških kurirjih in »glavnem štabu« l. 1102, o marturini na Hrvatskem in p., ter parkrat v napačnim umevanjem latinsko pisanih virov). Če opira na sporni Qualiter kot na čisto zlato ter tako dokazuje njegovo verodostojnost v sklepanju, ki je klasičen circulus vitiosus. Temu dodaja v svojstvu »dokazov« le še zelo neurejene teoretične sklepe (korporacije plemstva celo izenačuje s plemensko zvezo »rodovno-plemenske organizacije«!; prav tako se tehnični izraz za podložnike homines eorum dviga v naslov plemičev itd.), ki pa jim pač ni mogoče priznati vrednosti vira. Ker je zgodovinska resničnost mnogo bolj pisana kakor shema, je tudi poseben položaj Hrvatske lahko rezultat zelo različnih poti in ne le domislice pisca predloge Qualiterja v XIV. stoletju, ki je prenašal glede dvanajstih plemen očitno v preteklost razmere svojega časa. Tu greši tudi J. Lučić, HZb XVI, 1963, 315—319, ko trdi, da bi zahtevala doslednost, da zavržemo Qualiter — če zavračamo njegovo poročilo o pogodbi s Kolomanom — tudi kot vir za korporacijo dvanajstih plemen: Tudi če zavračamo sporočilo teksta iz druge polovice XIV. stoletja o četrtniškoletja starejših dogodkih, moremo sprejeti njegove podatke, ki se nanašajo na sodobne razmere, še zlasti ker gradivo Stj. Antoljaka, Izumiranje i nestanak hrvatskoga plemstva u okolici Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru IX, 1962, 55—115, z edino morebitno izjemo Snačićev potrjuje za sporno razdobje obstoj vseh v Qualiterju imenovanih plemen v zaledju Zadra. Sicer pa potrjuje datiranje N. Klaić še en moment: Ne more biti slučajno, da se prav konec XIV. in v začetku XV. stoletja pojavljata poleg Qualiterja še dve povezovanji formacije dvanajstih plemen z dobo domačih vladarjev in prehoda

povezovati z etnološkimi predstavami iz rodovno-plemenske družbe prav toliko, kolikor pomen podobnih sorodstvenih vezi v zahodnem tipu fevdalne družbe (*lignage*, *les lien du sang* poudarja zelo močno tudi M. Bloch za evropsko fevdalno družbo; francoski izraz *lignage* celo terminološko izhaja od *linea*, torej od »vrvi« kot naša »vrвна braća«). »Pleme« je ime stanovske organizacije, ki naj bi varovala družbene pravice in zemljiško posest večje ali manjše skupine družin, ki so povezane s pravico do prednakupa zemljišča (in včasih z dednimi pravicami po »dolžini vrvi«) na podlagi resničnega ali fiktivnega sorodstva (»vrвна braća«). Ta povezanost posesti v širšo enoto združuje takšno skupino v teritorialno skupnost, včasih pa je združena celo v eni vasi, kar prihaja do izraza tudi v krajevnih imenih. V XI. in XII. stoletju je ta organizacija značilna za vse osebno svobodno vaško prebivalstvo, po njegovi razslojitvi pa postane po zaključenem izoblikovanju nižjega plemstva značilna posebej zanj.³⁴ Priznanje oblasti ogrskega kralja leta 1102 na saboru (vsa legenda o poslanstvu do Kolomana, ko se je z vojsko približeval, vsebovana v *Qualiter*ju, že zaradi značaja vira ne more biti resno upoštevana) je bila pač stvar onih velikašev, ki jih od srede 12. stoletja naprej postopno srečujemo kot gospodarje posameznih hrvatskih županij in o katerih je po izročilu, ohranjenem pri Tomažu arhidiakonu, mogoče domnevati, da so vzpostavljali stik z ogrskim vladarjem že od smrti kralja Zvonimira na-

pod ogrsko oblast (V. Novak, *Supetarski kartular*, 230 sl., 136; H. Morović, n. d. — op. 26 — 8—10), medtem ko niti poprej niti pozneje ne srečamo podobnih podatkov v virih; ta značaj izročila je povsem nemogoč, če bi šlo v resnici za avtentičen privilegij plemstvu v celoti — in ne bi bilo treba odkrivati njegovega obstoja šele Luciusu sredi XVII. stoletja! Kljub temu pa postanek predloge *Qualiter*ja v razvoju druge polovice XIV. stoletja ni še povsem jasen: vse tri povezave formacije dvanajstih plemen z davnino so namreč zapisane v okolici Splita in ne Zadra; odprto je še vprašanje, ali niso zvezane prav s poskusi, razširiti pravice tedaj že obstoječe plemiške formacije v zaledju Zadra tudi na drugo nižje plemstvo na Hrvatskem in ali niso prav spričo uspeha, ki ga je prineslo uveljavljanje nižjega plemstva samo, postali ti falzifikati sploh nepotrebni. — J. Šidak v opombi v Šišićevem »Pregledu« (op. 12) str. 146, sprejema za *Qualiter* domnevo, da gre za falzifikat »najverjetneje iz XIV. st.« in ugotovitev, da z »vsebino teksta« ni v skladu čas pojavljanja formacije plemstva »dvanajst plemen« v virih (sreda XIV. st.); sicer pa o tej dolgotrajni diskusiji ne zavzema konkretnih stališč, tudi ne o širših posledicah, ki jih imata teži, za kateri se je odločil.

³³ B. Grafenauer, *Feudalizam kod jugoslavenskih naroda*, 2. Hrvatska i Slavonija, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, 1958, 304—306, in ZČ XIV, 1960, 74 sl., 80 sl., 83, 85, 87. Tu na oba prikaza le opozarjam, da ju ni treba ponavljati. — Sedaj lahko opozorim še na dve, pravkar izšli deli: Ju. V. Bromlej, *Stanovlenie feodalizma v Horvati*, Moskva 1964, 408 str., ter N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1965, 45 str. (ciklostil).

³⁴ I. Božić, »Vrv« u Poljičkom statutu, *Zbornik Filozofskog fakulteta IV/1*, Beograd 1957, 89—112; N. Klaić, HZb XI—XII, 139—148, in *Istorijski pregled VI*, 1960, 115 sl.; iz drugačnih, premalo zgodovinski razvoj upoštevajočih stališč izhajajo O. Mandić, *Bratstvo u rancsrednjovekovnoj Hrvatskoj*, HZb V, 1952, 225—298 (zaradi povsem nejasnega razlikovanja različnih enot — zadruga, rod, bratstvo — skrajno težko uporabno), M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, 1957 (z nejasno koncepcijo, a delno z dobrimi posameznimi analizami) in M. M. Freidenberg, »Verv« v srednjevekovoj Horvatii, *Učenyje zapiski, Velikie Luki*, 15, 1961, 27—47.

prej. Očitno je fevdalizacija županskih pravic v zadnjih letih hrvatske samostojnosti (v katerih je skupna državna oblast tako rekoč izginila in jih označuje predvsem silovita notranja zmeda in poskusi sosedov s treh strani, da se okoristijo s to neurejenostjo — Benetke in Bizanc v Primorju, Ogrska iz Podonavja) tako hitro napredovala, da se spričo skromnega obsega poljedelskih površin v primorju in njegovem neposrednem hrvatskem zaledju novi vladar ni imel več česa polastiti kot zemljiški gospod. Ta bistvena razlika Hrvatske od Slavonije je tudi poglavitni temelj posebnega položaja Hrvatske pod novimi vladarji, ki pač nikjer niso sistematično »reorganizirali«³⁵ zatečenih družbenih razmer, marveč so uporabljali kraljevske pravice povsod, kjer je bilo to mogoče, in tako, kakor so razmere dopuščale.

Poleg teh poglavitnih in zelo daljnosežnih novih pogledov naj opozorim le na kratko na nekatera bolj omejena, ki pa so tudi zbudila dovolj (in včasih celo preveč) razpravljanja. Jadran Ferluga je v svoji monografiji o bizantinski upravi v Dalmaciji³⁶ zatrdno ugotovil, da spada ustanovitev teme Dalmacije šele med leti 867 in 878 (ne pa »kmalu po 842«, kot je v Zgodovini narodov Jugoslavije I, 177). Ugotovitev, da izraz »consulatu peragente«³⁷ v zvezi s Tomislavom ne dokazuje podelitve prokonzulske časti s strani Bizanca temu hrvatskemu vladarju, je vsaj bistveno omajala mnenje, da bi gospodoval Tomislav nad vso bizantinsko Dalmacijo.³⁷ Bizantinska Dalmacija je očitno predstavljala posebno enoto ob Hrvatski vse do l. 1069, ko je bila po Ferlugovem mnenju prvič neposredno od Bizanca samega izročena v upravo hrvatskemu kralju; vendar se tudi poslej še do začetka XII. stoletja smatra v »bizantinskih«³⁸ mestih, da je vrhovni suveren nad njimi bizantinski cesar.

Ljubo Karaman je vnovič sprožil razpravljanje o Slavcu kot o hrvatskem kralju med Petrom Krešimirom in Zvonimirom, medtem ko je

³⁵ Ob tem raziskovanju, ki se je usmerilo predvsem na XIV. stoletje in ob njem zaradi ugotovitev o formaciji »12 plemen«³⁵ nujno zajelo tudi problem prehoda Hrvatske pod ogrsko nadoblast, pa je gotovo ostalo odprto še vprašanje, kako so se postopno razslojevala svobodna »plemena«³⁶ v XII. in XIII. stoletju; izoblikovanje nižjega plemstva v XIV. stoletju namreč gotovo predpostavlja takšne družbene težnje v krogu dela teh »plemen«, ki pa doslej še niso bile nikjer analizirane, razen v nekaj primerih, ko so velikaši potiskali posamezna plemena v odvisnost.

³⁶ J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, SAN, Pos. izd., 291, 1957, gl. poleg tega tudi Vreme postanka Teme Dalmacije, Zbornik Filozof. fakulteta (Beograd) III, 1955, 53—67, in L'Archontat de Dalmatie, Actes du X Congress d'Etudes Byzantines, Istanbul 1957, 307—315; k monografiji gl. oceni N. Klaić, HZb XIII, 1960, 246—255, in Lj. Karaman, HZb XV, 1962, 258—261 (zadnje: N. Klaić, HZb XVII, 1964, 413—422).

³⁷ Lj. Karaman sicer temu ugovarja, češ da v aktih ni omenjen noben predstavnik bizantinske posvetne oblasti (HZb XV, 1962, 182); ugovor pa izgubi vso vrednost ob dejstvu, da so v aktih omenjena tudi nedvomno Bizancu podrejena področja (npr. Dubrovnik), nad katerimi niti Mihael, niti Tomislav gotovo nista imela oblasti.

³⁸ To je dokazoval posebej V. Novak, Neiskoriščavana kategorija dalmatinskih istorijskih izvora od VIII do XII stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru III, 1957, 39—74, ob omembah bizantinskega cesarja v molitvenih obrazcih, uporabljenih v dalmatinskih mestih, zlasti v Zadru.

veljal od Baradove razprave o »dinastičnem vprašanju v Hrvatski XI. stoletja« naprej le za neretljanskega kneza okrog l. 1090, čemur se je pridružil pred smrtjo celo Ferdo Šišić.³⁹ V diskusiji, ki se je tako na novo razmahnila, so se končno po razpravi Nade Klaić in zadnjem odgovoru Lj. Karamana izkristalizirala tri osrednja vprašanja, med katerima pa dve bistveno presegata ožje vprašanje Slavca kot hrvatskega kralja: Nesporo se je pokazalo, da meja med Hrvatsko in Neretljansko kneževino v primorju ni tekla po Cetini, marveč da je segala Neretljanska kneževina proti zahodu do Žrnovnice; s tem je odpadla sodna pravica Slavca na ozemlju vzhodno od Žrnovnice kot »dokaz« za njegovo uvrščanje med hrvatske kralje. Neretljanski knezi so do XIII. stoletja *dejansko* vladali v tolikšni meri samostojno, da je mogoče njihovo deželo »imenovati samostojno kneževino v okviru dežel, ki so jih uspeli združiti Arpadovići pod svojo oblastjo« (N. Klaić); seveda tu ne gre za »suverenost« v modernem smislu, ki je po vsem videzu zmotila Lj. Karamana, ki sicer priznava takšen *stvarni* način vladanja neretljanskih knezov, navaja pa vrsto dokazov o nadoblasti ogrskih kraljev nad njihovo kneževino, kajti z navedeno formulacijo ti dokazi niso v nobenem nasprotju; bistvo je le v tem, da je bila v tem času Neretljanska kneževina očitno na isti ravni s Hrvatsko, kjer so gospodovali pod vrhovno nadoblastjo ogrskih kraljev v resnici domači velikaši, ne pa njen sestavni del; dokazovanje podrejenosti Neretljanske kneževine Hrvatski s pomočjo nastopanja bana Petra ob Slavcu (po Karamanovem mnenju kot hrvatskem kralju) še v dobi hrvatske samostojnosti pa ustvarja resnično še bolj nenavadno situacijo, po kateri naj ima ban pravico razsojati spor med velikašem Ljubomirom in svojim *vladarjem*. Končno se mi zdi, kljub ponavljanju drugačnega mnenja, da je mogoče besedilo kartularja samostana sv. Petra o ustanovitvi samostana *neprisiljeno* razložiti *le tako*, da loči posvetitev cerkve od gradnje samostana »mnogo let« (*curricula multorum annorum*). Vsaka druga razlaga resnično dela tekstu nasilje.⁴⁰ Zato glede Slavca z dosedanjio diskusijo Baradovo mnenje iz l. 1932 glede kronologije in vse njegove posledice niso prav nič omajani, marveč samo potrjeni in dopolnjeni.

Podobno je začel Stipe Gunjača — ob še nekaterih drugih pomočnikih in potem ko je brez dvoma nápak »razrešil« vprašanje razmerja med Historio Salonitano Tomaža arhidiakona ter Historio Salonitano

³⁹ M. Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća, Vjesnik AHD L, 1932, 157—199, Prilozi kronologiji hrvatske povijesti, Rad JAZU 311, 1957, 202—217; V. Novak, Supetarski kartular, 1952, 33—51; N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960, 96—136; pristanek F. Šišića, Pregled (gl. op. 12), 1962, 138 sl.; Lj. Karaman, Još o kralju Slavcu, ZČ VI—VII, 1952—1953, 259—269, Još jedan prilog diskusiji o kralju Slavcu, HZb XI—XII, 1958—1959, 311—313, O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII st., HZb XV, 1962, 262—269; isto stališće sta zavzela L. Katić, Iura s. Petri de Gomai — Supetarski kartular, Starohrvatska prosvjeta, III. ser. 4, 1955, 184—186; I. Ostojić, Kad je osnovan samostan sv. Petra u Selu, Starohrv. prosvjeta III. ser., 7, 1960, 143—157.

⁴⁰ K. Ostojiću gl. v tem pogledu še oc. N. Klaić, HZb XVI, 1963, 373 do 375, Ostojićev odgovor HZb XVII, 1964, 431—436.

maior neznanega avtorja⁴¹ — tako glasno dokazovati zgodovinsko verodostojnost *legende* o nasilni smrti kralja Zvonimira,⁴² da se je legenda začela obujati od mrtvih celo že v šolskih knjigah. Toda pri kritičnem bravcu, ki je poznal vire in Radojčičevo razpravo, Gunjačeva polemika niti malo ni mogla omajati dokazov za legendarni značaj poznih poročil o nasilni smrti kralja Zvonimira. Radojčičevo argumentacijo je bilo treba dopolniti v bistvu le z analizo razmerja *Historiae Salonitanae* in *Historiae Salonitanae majoris*, sicer pa v bistvu samo povzeti z nekaterimi manjšimi dodatki, da so bila zgodovinska dejstva vnovič postavljena na svoje mesto, nasilna Zvonimirova smrt pa v legendarno razlago propada samostojnosti hrvatske države.⁴³

Kritično razpravljanje o podeželskih »općinah« — kot *teritorialnih enotah* z »općinskim gradom« (po Žontarjevih besedah »mestecom podobnih naseljih«) kot središčem ter kot *realnih organizacijskih skupnostih* vseh na »općinskih« tleh naseljenih »ludi općinskih« ali »pučanov« ali »kmetov«, ki so stale med »pukom« ali člani »općine« ter teritorialnim zemljiškim gospodom (z le pravno omejenimi vrhnjimi posestnimi in oblastnimi pravicami) — ter o njihovem postanku je pokazalo, da gre na področju severnega Kvarnerja (vključno Vinodol in njegov znameniti »Zakon«) za razvoj, ki je na hrvatskih tleh specifičen. Ni ga mogoče uporabljati kar kot primer za nastajanje »zavisnog, kmetovskog odnosa« na hrvatskih tleh nasploh (tako se uporablja v Zgodovini narodov Jugoslavije I; še celo pa ne kar kot primer za uvajanje »donacionalno-feudalnog uredjenja«, torej tipa zemljiškega gospostva na Ogrskem, kot pojmuje ta razvoj M. Kostrenčić, HZb II, 1949, 131—142, pos. 134 in 139). »Kmet« je polnopraven član »puka« ali »općine« (in hkrati njej podrejen), pri čemer celo teritorialni gospod in knez more uveljavljati svoje pravice vsaj delno gotovo le po posredovanju općinskih funkcionarjev (Vinod. zak. čl. 5), delno pa običajnih pravic sploh nima (Vinod. zak. čl. 31, zna-

⁴¹ St. Gunjača, *Historia Salonitana maior*, Rad JAZU 283, 1951, 175 do 243; kritična primerjava tez razprave s tekstom primerjanih virov, zlasti 198—211, kaže popolnoma jasno, da je razmerje med obema tekstoma prav obratno, kakor dokazuje avtor.

⁴² Temeljna razprava, ki je razrešila to vprašanje, ostaja še vedno N. Radojčić, *Legenda o smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira*, Glas S (k) AN 171, 1936, 1—85, gl. tudi za koncepcijo N. Radojčić, *Jezgra najstarije hrvatske istorije*, Misel in delo V, 1939, 83—92, pos. 89—91; zoper legendarnost St. Gunjača, *Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina*, Rad JAZU 288, 1952, 205—324; V. Novak, v nekrologu F. Šišiću, *Ljetopis JAZU* 54, 1949, 404, *Supetarski kartular*, 1952, 196—197 (op. 23), in *Zadarski kartular* 1959, 49—51, vselej z napovedovanjem nove razprave »Dvije zagonetne smrti — dva hrvatska kralja«, na podlagi neke doslej neznane kronike o teh dogodkih; prav ta kronika ali vsaj nek njej zelo soroden tekst pa je bila med tem že objavljena po H. Moroviću, gl. zg. op. 26, pa ne vsebuje nič takšnega, kar bi moglo spremeniti naše dosedanje mnenje.

⁴³ L. Katić, *O kralju Zvonimiru*, Službeni vjesnik biskupije splitske i makarske VIII, 1961, 28—31; N. Klaić, *Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi*, HZb XV, 1962, 271—288, in *O legendarnoj smrti kralja Zvonimira*, *Istorijski zapisi* god. XVI, knj. XX/2, 1963, 229—270; gl. tudi mnenje J. Šidaka, HZb XV, 1962, 345.

čilna je razlika od čl. 29; očitno se po čl. 33 tudi dedovanje opravlja delno mimo njegovih predstavnikov, po čl. 34 pa ima pravico do dohodkov le od nekaterih zemljišč, od drugih pa ne itd.). Te vrste »kmet« se gotovo bistveno razlikuje od običajne vsebine izraza »kmet« = »podložnik« — in bo v takšnih primerih pač bolje uporabljati bolj nevtralne izraze »fevdalno odvisno kmečko prebivavstvo« ali »kmečko prebivavstvo z omejeno prostostjo«, kakor izraze, ki nujno nosijo s seboj napačne predstave. Ni slučajno, da v najstarejšem delu Kastavskega statuta (v prvih 25 členih) iz l. 1400 izraza »kmet« sploh ni, marveč se uporablja celo ob določitvi glavne obveznosti le izražanje »ti od Kastva«, in pozneje »ki bi«; prevod Kastavskega statuta iz l. 1569 kaže to pojmovno razliko tudi neposredno, kajti v 3. čl. se prevaja »kmesko« kot »von der Burgerschafft«, v čl. 43. pa »od svakoga domačega« kot »von ainem jeglichem haimischen Burgersmann«, dvakrat se uporablja le nedoločeni izraz »ainer« (38. čl. za pulčanin, v 45. čl. za kmet), trikrat pa se »kmet« prevaja kot »Unterthane« (čl. 42, 44, 62), kar pa je tedaj zelo mnogoznačen pojem, ki se uporablja za različne oblike fevdalne odvisnosti in celo za razmerje med fevdalci.⁴⁴

Poskus Nade Klaić, da bi spričo nespornega dejstva, da »kmet« v Vinodolskem zakonu ne pomeni pravega podložnika, marveč le preko

⁴⁴ Za razdelitev Kastavskega statuta v različna obdobja nastajanja gl. M. Jasinski, Kada i na koji način je bio sastavljen kastavski statut, Zbornik znanstv. razprav jurid. fakult. v Ljubljani III, 1923/24, 119—137, in M. Kos, Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanjima Devinskih i Walseevaca na Kvarneru, Vjesnik Drž. arh. u Rijeci III, 1955/56, 7; za nemški prevod J. Zontar, Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja, ZZR XXI, 1946, 153 do 219; prav ta prevod dokazuje tudi, da je napačno dopolnjevanje »ti« v prvem čl. Kastavskega statuta v »(kme)ti« — prevod je »die von Kesstaw« (201). Po Kosovem razpravljanju je očitno, da sta sestavljala l. 1400 statut in urbar širšo celoto; seveda pa to kaže, da je bila razdelitev dajatev po posameznih gospodarjih oz. ognjiščih v urbarju že tedaj le formalna, kajti statutarne določbe kažejo, da so jih že tedaj v Kastavu (in nimamo vzroka misliti, da bi bilo drugod na devinskem gospostvu drugače) pobirali od »općine« kot celote; exactor collectae je torej višji upravni predstavnik zemljiškega gospoda, ki je na določene dneve to dajatev prevzemal — saj tudi ni mogoče misliti, da bi mogel sam izterjati na isti dan po vseh v urbarju navedenih občinah dolžne vsote neposredno od »kmetov«. Posebej velja opozoriti še na veljavo Kastavske in Veprinske »općine« l. 1351, ko sta jamčili z listinami, pečatenimi ne le s pečatom Devinskega marveč tudi Kastavske občine (comawn cze Chestaw) in izdane v imenu župana, plovana »vnd alles comawn der gemain cze Kestaw«, za zvestobo Devinskega Goriškim grofom; ista formulacija se ponavlja pri Veprinski občini, le da ni imela svojega pečata in je uporabila kastavskega (gl. Kos, n. n. m., 14—15). O hubah izven tega področja odloča Devinski (Kos, n. n. m. 13) brez njihovega lastnega pristanka. Tudi to je že položaj, ki ga z navadnim pojmovanjem »kmetstva« seveda nikakor ni mogoče spraviti v sklad. Ker O. Mandić v svoji analizi urbarja in poznejšega razvoja, Devinski urbar i zakoni Kastavske gospoštije, Jadranski zbornik III, 1958, 245 do 257, tega ni upošteval, je že začel svojo analizo z bistveno napačnimi izhodišči. Kritičen pregled literature prim. (hkrati z navedbo del iz zadnjega časa) pri N. Klaić, Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, ZČ XII—XIII, 1958—1959, in Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske, Godišnjak ID BiH X, 1959, 333—354, ter J. Zontar, Der Stand der Forschung über die südslawische ländliche Ordnung, Vorträge und Forschungen, Frühe Formen der Landgemeinde im östlichen Europa, 1962 (predavanje iz l. 1960), 430—434.

»općine« od kneza fevdalno odvisnega prebivavca, razložila izraz »kmet« v tem zakonu kot naziv občinskega funkcionarja,⁴⁵ kaže sicer v sklepanju bistveno razpoko: tega ni mogoče dokazati iz tega zakonskega besedila samega zase, marveč le s pomočjo Vrbanskega statuta; takšno sklepanje bi bilo pa mogoče le, če bi našli tak položaj vsaj v pretežni večini statutov tega pravno dokaj enotnega ozemlja. Vsekakor pa je res, da so bili »kmetje« na tem pravnem področju posebna kategorija fevdalno odvisnega kmečkega prebivalstva, ki je ni mogoče izenačevati s pojmom »kmetov-podložnikov« drugod na hrvatskih tleh v tem razdobju. Prav to pa je bistveno. Zato tako Klaićeva kakor Žontar pravilno ugotavljata, da ni več mogoče sprejemati Kostrenčičevega zatrjevanja, da Vinodolske občine »predstavljajo tip slovanske občine na sploh« in da njihovo oblikovanje ni v nikakršni zvezi z romanskimi pravnimi vplivi. Po pravici se ob tej tezi postavlja vprašanje — kako pa da ni potemtakem ta tip organizacije zastopan nikjer drugje v notranjosti Hrvatske ali Slavonije, pač pa se kažejo podobne poteze tudi ponekod drugod na stikih slovanskega in romanskega pravnega prostora (Istra, ponekod v primorju v Dalmaciji). Žontar je že l. 1945 vprašanje teh posebnosti opravičeno povezal tudi s posebnostmi gospodarstva, ki so krepile »občino« bolj kakor običajno poljedelstvo (gozd, paša).⁴⁶

C. *Druge jugoslovanske države.* — Starejša zgodovina nobenega drugega jugoslovanskega naroda ni doživela v zadnjem desetletju niti približno tako globokega pretresa kakor hrvatska. Seveda se bom omejil na bistvene premike, ki si jih bomo mogli ogledati kar v skupnem poglavju. Dvema skupinama vprašanj se bom pri tem izognil: o novejšem delu na zgodovini Makedonije v srednjem veku pripravljam sam podrob-

⁴⁵ N. Klaić, Što su kmetovi Vinodolskog zakona, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 4, 1962, 25—50.

⁴⁶ Gotovo pa ne gre za vplive, ki bi jih vnašalo v ta razvoj zemljiško gošpostvo od zgoraj: devinski urbar, ki ga je objavil prof. Kos, kaže pri kvarnerskih občinah bistveno drugačno strukturo kakor se kaže pri hubah na Krasu (n. n. m., 18); prav tako pa kažejo tudi urbarji za vinodolska posestva v XVII. stoletju bistveno drugačno ureditev kakor bodisi urbar za frankopansko posest v Modruši, bodisi urbarji za druga posestva Zrinskih, prim. E. Laszowski, Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih, Vjesnik ZA XVII, 1915, 71—108, in R. Lopašić, Hrvatski urbari, MSHSM V, 1894. — Prav ko sem pisal čistopis svojega predavanja, je bil objavljen poskus, da bi se spravljal v vsem tem kompleksu bistveni problem stopnje in načina odvisnosti kmečkega prebivalstva v tem pravnem prostoru na sploh in v Vinodolu posebej na stranski tir zgolj formalno terminološke diskusije, ki je prišel na svetlo sicer v »akademski« publikaciji, pa je kljub temu spremljan s povsem neakademsko obliko polemike: O. Mandić, Kmetovi u općinama oko Kvarnera od XIII do kraja XVII stoljeća (tu predvsem formalno terminološka analiza) in M. Kostrenčić, oc. N. Klaić, Što su kmetovi Vinodolskog zakona (tu skoraj izključno vse v znanstvenem življenju običajne oblike diskusije prehajajoča polemika, ki pa z nenavadno ostrino brez vsebine ne dokaže ničesar), oboje v Zborniku Historijskog instituta JAZU 5, 1963 (izšlo 1964), 153—205 in 449—454. Za dokazovanje vrzeli v sklepanju N. Klaić o pomenu izraza »kmet« v Vinodolskem zakonu res ne bi bilo treba niti toliko prostora, niti toliko strasti. Temeljni problem, da v občini včlenjeni »kmet« ni navaden podložnik in da zato enostavno

nejši referat za Jugoslovanski istor. časopis, pri čemer gre pa v večji meri za dela bolgarskih in ruskih kakor jugoslovanskih zgodovinarjev, tako da le kratko opozorilo pri tem ne bi kaj posebnega pomagalo; o bosenskih bogomilih (oz. o bosenski cerkvi) je bila diskusija tudi v zadnjih letih zelo živa, toda o tem ima ZČ že dalj časa obljubljeno poročilo prof. J. Šidaka, ki bo tako nadaljeval poročilo od leta 1955 (gl. ZČ IX, 1955, 154—162).

Glede *srbske* politične zgodovine je treba opozoriti predvsem na dve pomembnejši novosti. Mihajlo Dinić je v podrobnem razpravljanju o razmerju med Dragutinom in Milutinom ugotovil, da je izhodišče njenega poznejšega spora — potem ko se je Dragutin moral umakniti ne le zaradi bolezni, marveč tudi zaradi neredov, ki jih je povzročila med plemstvom — v vprašanju nasledstva: Milutin je dobil kraljevsko oblast le doživljenjsko, po njegovi smrti pa bi mu moral slediti eden izmed Dragutinovih sinov. Uspešno Milutinovo napredovanje proti Bizancu je namreč zbudilo pri Dragutinu sum, ali se bo brat držal sporazuma v Deževu. Ker je Dragutin užival podporo Arpadovičev, se je Milutin moral opreti na Bizanc in prav to je bilo v ozadju sklenitve miru. Povezava z Bizancem je sprožila Dragutinov napad na Milutina, ki se ni začel šele l. 1312, kakor so menili poprej, marveč že l. 1301. Vojna med bratoma je trajala do okrog l. 1312 in je potekala sprva v Dragutinovo korist, a končno ga je Milutin obvladal; vprašanje naslednika pa je ostalo odprto še vnaprej, zlasti odkar je Uroš spričo svojega upora (1314) postal kot naslednik nemogoč. V zadnjih letih svojega življenja je Milutin mislil kot na naslednika celo na katerega izmed bratov svoje zadnje žene Simonide, med-

izenačevanje terminologije in vključevanje Vinodola ter Kvarnerskih občin v nastajanje gospostev ter podložništva v Slavoniji in na Hrvatskem kaže nerazumevanje za bistvo razvoja, pa je ostal ob vsej tej dolgi polemiki nedotaknjen pri življenju. V Mandičevem razpravljanju je ostalo bistvo problema skrito za množico besed o njegovi obleki. Pri tem pa kaže npr. njegovo datiranje Kastavskega statuta v l. 1490, da ne pozna v resnici razprav M. Jasinskega o tem statutu, in uporaba izraza »kmeti« v l. členu tega statuta, da je le površno uporabljal Žontarjevo razpravo o njem, pa vendarle ostro očita neupoštevanje obojega svoji nasprotnici. Ta v resnici v svojih delih ni upoštevala med 14 avtorji, ki so pisali posebej o Vinodolu in Kvarnerskih občinah, le treh izpred prve svetovne vojne in Jasinskega, čeprav je res razpravljanje razdeljeno na dve mesti (tudi ZČ XII—XIII, 1958—1959 — kar pa Mandiću gotovo ni neznano), a v očitku smo izvedeli veliko novico, da je 4 »velika večina« od 14! To so vzorci nepreciznosti, ki se ponavlja tudi marsikje v podrobni terminološki analizi. Vendar niti pri presoji analize, niti polemike podrobnosti niso pomembne. Pomembno je le temeljno dejstvo: oba avtorja bodisi nista hotela videti, bodisi nista sposobna, da bi videla bistvo problema, misleč, da je z ugotovitvijo, da je »kmet« res odvisni poljedelec, rešena Kostrenčičeva teorija. Tako pa se hkrati z nerazrešenim vprašanjem razlik med položajem pravega »kmeta« in preko občine odvisnega poljedelca vračajo vse na nasprotno stran naslovljene ostre besede še v povečani obliki nazaj, kajti tam je bil postavljen vsaj problem; čeprav je bila njegova obleka napačno razrešena, pa je bilo dovolj pravilno opredeljeno njegovo jedro.

tem ko je nečaka Vladislava po Dragutinovi smrti zaprl.⁴⁷ Dinićeva podoba dobe kralja Milutina v Zgodovini narodov Jugoslavije I (333—338) je s tem dobila novo osvetlitev tako glede notranjega razvoja kakor tudi glede razmerja do sosedov (razmerje do Dragotina ni vplivalo le na sklenitev miru z Bizancem, marveč tudi na Milutinove zveze z Anžuvinci ob njihovi borbi za ogrski prestol). Neposredno popravil pa je Dinić tamkajšnjo (342 sl.) kronologijo Dušanovih osvajanj bizantinskih mest v Albaniji z ugotovitvijo, da so prišli Berat, Kanina, Valona in Kostur pod srbsko oblast že l. 6851 po bizant. eri (med septembrom 1342 in avgustom 1343) in ne šele jeseni 1345. Prav od teh osvojitvev naprej je vključil Dušan v svoj naslov poleg »srbskih in primorskih« tudi »grške dežele«.⁴⁸

Pomembnejše pa so novosti glede notranje ureditve. Ivan Božić je lepo razjasnil v Zgodovini (372) le mimogrede omenjeno pomembno dajatev »soće«. To je bil državni davek (sprva imenovan »carski dukat«), ki je bil uveden po Dušanovem dvigu v carja kot dolžnost vsega kmečkega prebivavstva, prejkone po vzgledu bizantinskega davčnega sistema (po davku »sitarkía«); posebnost soća pa je, da ga plačujejo kmetje od ognjišča, ne pa od zemljišča. Vladar se torej ni odrekel vsem pravicam nad posvetnimi zemljiškimi gospodstvi, tudi če so imela značaj »baštine« — poleg dolžnosti vojaške službe plemstva so bili njihovi podložniki dolžni plačevati »soće« (osvobodena so ga bila velika samostanska posestva, ki so imela podeljeno imuniteto). Ta davek torej »priča, da (v srednjeveški Srbiji) fevdalni sistem ni nikdar povsem zamenjal kraljevske, oz. pozneje carske uprave«. V dobi despotovine se je ta davek celo

⁴⁷ M. Dinić, Odnos između kralja Milutina i Dragutina, Zbornik radova Vizantološkog instituta 3, 1955, 49—82, k temu o odmevih teh sporov v razmerju s Šubići tudi Comes Constantinus, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7, 1961, 1—11. Vprav navedene Dinićeve ugotovitve so dale pobudo za novo preiskavo ureditve nasledstva v Srbiji z ustanovo »mladega kralja« (rex junior) v razpravi M. Ivković, Ustanova »mladog kralja« u srednjovekovnoj Srbiji, Istoriski glasnik NRS 1957, št. 3—4, 59—80: medtem ko se opirajo domneve o določanju naslednika še za vladarjevega življenja pri Štefanu Nemanji in Štefanu Prvovenčanem na podatke, ki so premalo jasni, da bi dopuščali trdno sklepanje, se je za vlade Uroša I. to spremenilo z jasno težnjo, zagotoviti prestol najstarejšemu sinu in s tem pač omejiti vpliv plemstva pri določanju vladarja; Dragutin je bil 1271 prvič omenjen kot junior rex Servie. Milutin prav zaradi zgoraj opisanih vprašanj tega vprašanja ni mogel rešiti na isti način, pač pa je Štefan Dečanski že ob kronanju imenoval Dušana za mladega kralja ter ga s tem imenoval za naslednika; podobno je povzdignil Dušan Uroša, ko mu je bilo šele osem let, ko pa se je dal kronati za carja, je bil Uroš že tudi kronan za kralja; v okviru teh institucij (pod vplivom bizantinskega načina sovladarstva) spada pač tudi dvig Vukašina za kralja, »morda tudi pod pritiskom velikih fevdalcev iz svoje okolice«, ker Uroš ni imel otrok (s tem se tudi vsaj nekoliko spreminja ocena Vukašinovega delovanja v Zgodovini I, 393 sl., še bolj pa v Istoriji Jugoslavii I, 1963, 123). Institucija »mladega kralja« je sicer nastala pod vplivom Ogrske in Bizanca, vendar pa po svojem konkretnem nastanku ter obsegu oblasti (v Srbiji le kovanje denarja, poseben dvor ter z dvorom zvezani upravni organi) nosi posebne srbske, domače značilnosti.

⁴⁸ M. Dinić, Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova, Zbornik radova Vizantološkog instituta 4, 1956, 1—11; podrobneje o razvoju in pomenu Dušanovega naslova gl. M. Dinić, Srpska titula za vreme carstva, prav tam 5, 1958, 9—19.

razširil (spričo večjih državnih potreb, zvezanih s plačevanjem tributa Turkom) in se pojavljajo »turska plata«, »zimsko unča«, »vojštatik« ali »poletna unča« (ta davek se imenuje tudi »carski harač«).⁴⁹

Mihajlo Dinić je po dolgoletnem študiju v dubrovniškem arhivu začel izdajati obsežno delo o srednjeveškem rudarstvu v Srbiji in Bosni, ki bo zamenjalo mnogo krajši stari pregled Konstantina Jirečeka, ki je že dvakrat izšel v srbskem prevodu.⁵⁰ V prvem delu obravnava Dinić predvsem rudnike v srednjem Podrinju, s središčem v Srebrnici, v drugem pa razvoj Rudnika in Novega Brda. Tu se seveda ne moremo ustavljati ob podrobnih ugotovitvah o novi podobi razvoja vseh treh rudnikov (zlasti za Novo Brdo je ta podoba bistveno nova, izkopana iz drobnih arhivskih podatkov, gl. II, 27—102), marveč le ob dveh zelo pomembnih širših vprašanjih. Dinić je uvedel delo o rudnikih z razpravo o Sasih (I, 1—27). Ob pregledu vseh virov o Sasih je ugotovil, da je bil najstarejši sloj Sasov, ki se pojavijo v Srbiji in Bosni sredi XIII. stoletja, »etnično popolnoma čist« sloj nemških rudarjev; toda od srede XIV. stoletja se javljajo med »sasi« vse pogostejše ljudje z domačimi priimki (na -ić), že v osemdesetih letih tega stoletja pa je izraz »sas« izgubil »narodnostni« pomen; podobno kakor izraz »vlah« za pastirja pomeni ime »sas« že okrog l. 1380 le še »pravni položaj osebe«, ki ji to ime gre. Med novobrdskimi rudarji, ki jih poznamo v tridesetih letih XV. stoletja, pa ni niti enega, pri katerem bi lahko vsaj po njegovem imenu sklepali na »pravi« saški izvor (11—13). Rudarji pa so prinesli iz Nemčije tudi posebno samoupravo v rudarskih naseljih, ki ji je stalo na čelu 12 »purgarjev« ali sodnikov (imenovani tudi borghesani, citadini, oficiali, maiores civitatis, domini anciani ali »vlastela«); v Srebrnici, kjer se l. 1423 omenja tudi mestni pečat (bola del luogo), »purgari« niso imeli le sodnih funkcij, marveč so »stvarno sestavljali mestni svet, ki je s knezom in vojvodo upravljal vse mestne zadeve« (16). Podoben položaj je bil tudi v Novem Brdu (13—19, gl. tudi II, 72—75). Prav ti dve mesti se imenujeta »civitates, zita« in se za njihove prebivalce uporablja tudi izraz »meščan«

⁴⁹ I. Božić, Dohodak carski, SAN pos. izd. 254, 1956, 84 str., ter Le revenu impérial, Bulletin de l'Académie des sciences XXIV, 1959, No 7, 23—25; o razmerju vladarja do plemstva prim. tudi I. Božić, Konj dobri i oružje, uz čl. 48 Dušanovog zakonika, Zbornik Matice Srpske 13—14, 1955, 85—92, ter Proniar et capita, Zbornik radova Vizantološkog instituta VIII/1, 1963, 61—70; posebej naj opozorim na novo izdajo Dušanovega zakonika, ki jo je oskrbel N. Radojčić, Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354, SAN, 1960, ki ga je opremil z uvodom o rokopisih, dosedanjih izdajah in prevodih, ob prevodu pa je navedel vso literaturo ob posameznih vprašanjih razlage tega pomembnega zakonskega spomenika. Posebej za šolske potrebe pa je podal v prevodu lepo izbrane in sistematično urejene odlomke virov S. Ćirković, Srednjevekovna srpska država, Izabrani izvori, zbirka Na izvorima historije 9, Zagreb 1959, 125 str.

⁵⁰ M. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni, SAN, Pos. izd. 240, I, 1955, Pos. izd. 355, II, 1962, 109 in 102 str.; zadnji prevod dela K. Jirečeka, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, je izšel v Zborniku Konstantina Jirečeka I, SAN, Pos. izd. 326, 564 str., v red M. Dinića; v zborniku, ki zajema doslej že dva zvezka (II, SAN, Pos. izd. 356, 1962, 366 str.), izdaja M. Dinić izbrana Jirečekova dela, zlasti ona, ki so sicer danes teže pristopna.

(civis Srebernize, civis Nouimontis), medtem ko se za druge rudarske kraje uporablja ime »trg« (mercatum). Sprva so bili (npr. 1280 v Brskovem) celo Sasi kot »knezi« načelniki te samouprave, vendar od srede XIV. stoletja naprej takšnih primerov ni več. Tako se je le v teh raziskovanjih podrobneje pokazalo postopno oblikovanje mestne samouprave, ki so ga zgodovinarji doslej bolj slutili, kakor poznali (Zgodovina narodov Jugoslavije I, 407—411). Nepričakovana, izredno pomembna najdba pa je razkrila tudi, kaj se skriva pod omembami »zakona« za Srebrnico in Novo Brdo.⁵¹ Z njim se ureja tako samo rudarsko delo, kakor tudi položaj rudarjev ter njihova samouprava pod purgarji.

Končno še pomembnejše novosti iz zgodovine srednjeveške Bosne. Poskus Ante Babića, da bi vnesel v začetke bosenske zgodovine do srede XII. stoletja več svetlobe, v svojih širših zaključkih ni mogel spričo krhkih in maloštevilnih ter nedoločenih podatkov v virih seči preko tega, kar je kot trdno postavil Mihajlo Dinić že v Zgodovini narodov Jugoslavije (487 sl.).⁵² Pač pa je postalo v marsičem jasnejše obdobje propadanja Bosne, ki mu je posvetil več kratkih, toda pomembnih študij Sima Ćirković, vsekakor najvidnejši med našimi mladimi medievisti, čigar dela pričajo povsod o precizni, na arhivske podatke oprti Jirečekovi in Dinićeви šoli. V prvi izmed teh razprav je vnovič pretresel okoliščine in pomen poraza, ki ga je doživela leta 1415 v Bosni Sigismundova vojska od Turkov (običajno lokaliziranega k Doboju, kjer je taborila Sigismundova vojska junija; ker pa ni verjetno, da se od tod ne bi premaknila v notranjost Bosne, bitke v resnici ni mogoče podrobneje lokalizirati kakor »v Bosni«). Kakor je dognal, se je bitka vršila v prvi polovici julija (vsekakor pa pred 1. avgustom), tako da spada združitev »Bosne« na turški strani že med njene posledice in ne med vzroke ogrskega poraza, kakor so včasih mislili. Toda ta združitev vendarle ni bila tako popolna, da bi odstranila vse oblike borbe med dvema pretendentoma na bosenski prestol, Ostojjo in Tvrtkom II. Uboj Pavla Radenovića v Sutjeski je le obračun Ostojjevih pristašev s tem podpornikom Tvrtka II. in ne samo izraz navadnega spora med velikaši. Vsekakor pa je s to bitko izginil ogrski vpliv v Bosni, kjer so tedaj prvič priznali vsaj dejansko turško nadoblast (to je zvezano tudi s prvimi turškimi vpadi v slovenske dežele!), hkrati pa je prejkone propadla tudi banovina Usora, ki jo je ustanovil Sigismund.⁵³ Gregor Čremošnik je ugotovil z najdbo skupine bosanskih listin v ljubljanskem frančiškanskem samostanu ter ob analizi njihovih

⁵¹ Žena dr. Fr. Hočevarja ga je kupila na neki licitaciji umetnostnih predmetov in starin na Dunaju takoj po drugi svetovni vojni, ne da bi bilo mogoče ugotoviti pot in način, po kateri je ta stari rokopis prišel iz biblioteke srbskega patriarha Arsenija IV. Šakabente v preteklih dobrih 200 letih na Dunaj; sedaj gl. izdajo N. Radojčić, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*, SAN, 1962, 100 + XXVI str. faksimilnega posnetka zakona.

⁵² A. Babić, O pitanju formiranja srednjeevropske bosanske države, *Radovi ND BiH III*, 1955, 57—79; bolj konkretne so analize R. Novakovića, O nekim pitanjima granica Srbije, Hrvatske i Bosne u X. v., *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, VII/1, 1963, 154—183, ki pa kažejo predvsem veliko neustajenost meje med srbskim in hrvatskim prostorom v tem času.

⁵³ S. Ćirković, Dve godine bosanske istorije, *Istoriski glasnik* 1953, 3—4, 29—42.

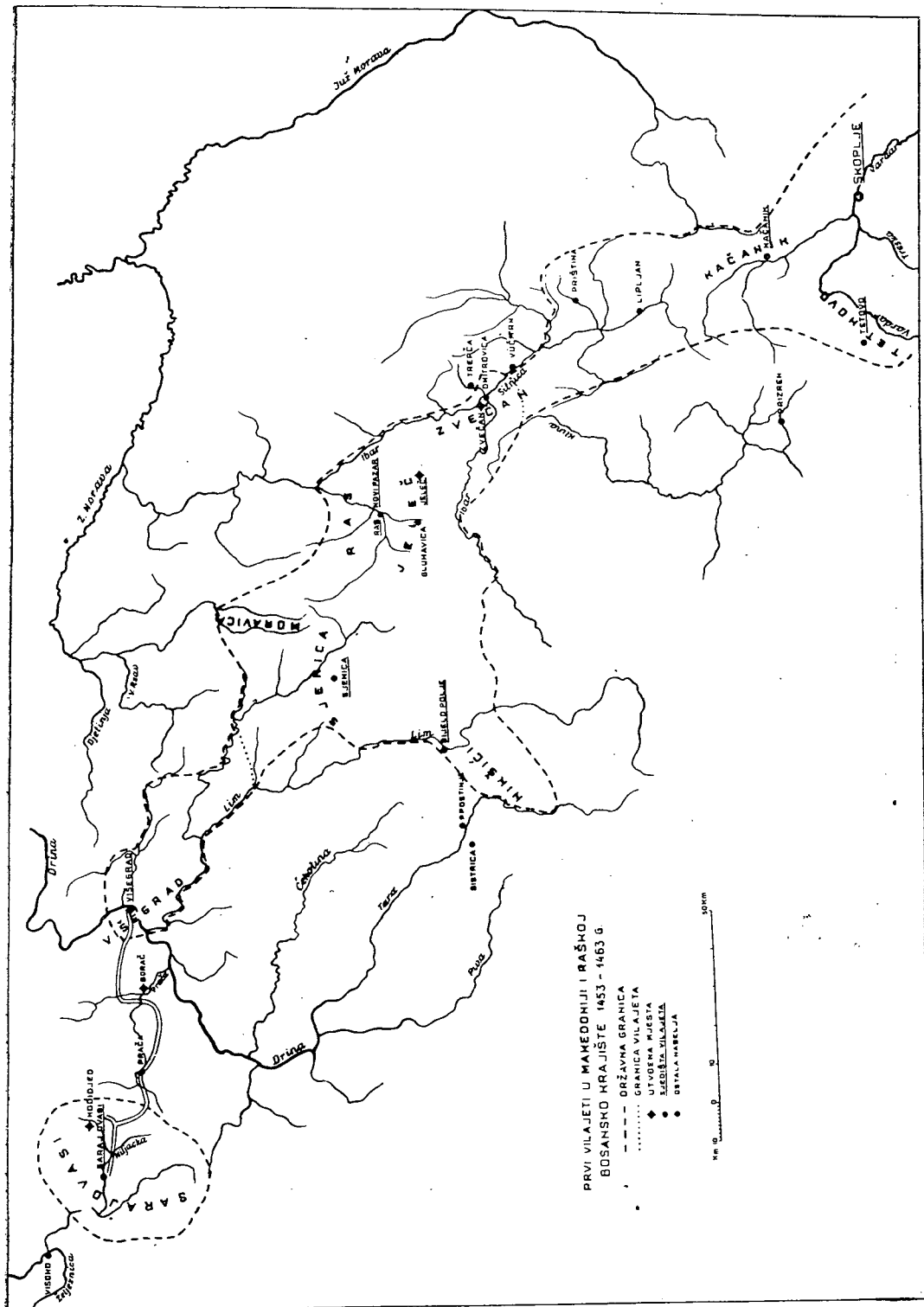
pečatov za dobo kralja Štefana Tomaža (1443—1461) naravnost osupljivo težak gospodarski položaj tega vladarja: »Pod kraljem Tomom so vladale tako obupne gospodarske razmere, da si za svojo kraljevsko pisarno ni mogel oskrbeti celo niti malega, a kako šele veliki pečatnik, marveč je uporabljal pečatnike svojih prednikov, za svečane listine pečatnik Tvrtka I., za navadne akte... pa pečatnik Tvrtka II.«⁵⁴ Prav za to dobo pa je poskrbel Hazim Šabanović za novo presenečenje.⁵⁵ Od leta 1448 naprej so imeli Turki v svojih rokah kot esklav — kot osamljeno nadaljevanje ozkega raztegnjenega pasu od Skopja skozi Kačanik, mimo Zvečana, Rasa in Sjenice do Višegrada ob Drini (podoba je tako značilna za turško napredovanje v XV. stoletju na Balkanskem polotoku proti zahodu, da jo podajam tudi v Šabanovićevi kartografski ponazoritvi) — nekdanjo župo Vrhbosno, imenovano sprva vilajet Hodidjed, od l. 1455 pa vilajet Saray-ovasi (po novem trgu ob »saraju«-dvoru, ki je šele tedaj nastal), z domačim imenom pa »Bosansko krajište«. To ozemlje, ki ga je mogoče s pomočjo turškega popisnega defterja iz l. 1455 podrobno določiti, je bilo torej v turških rokah že poldrugo desetletje pred padcem Bosne. Prav ta podrobni popis, ki ga Šabanović vsega podaja v prevodu, omogoča dokaz, da ta turška posest ni še starejša (od 1435), kakor so nekateri mislili. V Zgodovini narodov Jugoslavije I (530) je kratko omenjen bosanski kralj Matija, sin Radivoja Kotromanića, ki so ga postavili leta 1465 Turki, da bi zavarovali svojo oblast v Bosni zoper Ogre. Sima Ćirković pa je razprostrl tudi o tem obdobju bosanske zgodovine precej bolj pisano podobo, kakor nam je bila znana pred njegovo razpravo.⁵⁶ Ta podoba pa se tudi zelo lepo sklada z novimi dejstvi, ki so jih o prvih desetletjih turške oblasti nad Bosno odkrili turkologi v zadnjem času.⁵⁷ Turki niso postavili le enega bosanskega kralja, marveč dva: prvi je bil že omenjeni Matija, Radivojev sin, l. 1465, drugi pa Matija »Voissalich«, postavljen marca 1476; prav zaradi istega osebnega imena ju je historiografija doslej izenačevala. Pomembneje pa je, da izražata oba dve različni zgodovinski situaciji po padcu Bosne. Očitno se kaže, da je ostala po padcu Bosne pod Turke v Bosni kot pomemben domači faktor le mala vlastela, ki je bila izrazito protiogrška, tako da je skupina tega plemstva v Benetkah izrecno izjavila, da se bodo raje pokorili Turkom kakor ogrskemu kralju. V teh razmerah so se Turki mogli zadovoljiti s tem, da so zava-

⁵⁴ G. Čremošnik, Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije, Radovi ND BiH III, 1955, 5—56, pos. 36 sl.

⁵⁵ H. Šabanović, Početak turske vladavine u Bosni, Godišnjak ID BiH VII, 1955, 37—51; Bosansko krajište 1448—1463, prav tam IX, 1958, 177—220; Bosanski pašaluk, Djela ND BiH 14, 1959, 35—37 (in zemljevid, ki ga po njem priobčujem).

⁵⁶ S. Ćirković, Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463 godine, Istoriski glasnik 1954, 3, 123—131.

⁵⁷ B. Hrabak, Herak Vraneš, Godišnjak ID BiH VII, 1956, 53—66; N. Filipović, Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959 106—125; gl. tudi Br. Djurdjev, Encyclopaedia of Islam I, 1960, s. v. Bosna, 1263—1265; naj opozorim, da je Sima Ćirković v času, ko je bil ta pregled že v tisku, objavil deli Istorija srednjevekovne bosanske države, 1964, 416 str., ter monografijo Stefan Vukčić Kosača. Pos. izd SAN 376, 1964, 309 str., iz zadnjega obdobja srednjeveške Bosne.

rovali s posadkami le glavne ceste in kraje ter rudnike, sicer pa »z modrim kompromisom z domačim plemstvom«; na čelo so lahko postavili svojega človeka, člana stare dinastije, ki pa je veljal za renegata in je imel ženo v Carigradu; pri tem so imeli seveda tudi svoje račune, ker so sodili, da se bo takšnemu navideznemu bosanskemu kralju posrečilo pridobiti na svojo stran tudi ozemlje okrog Jajca, ki so ga ohranili po propadu Bosne pod svojo oblastjo Ogrri. Toda deset let pozneje se je položaj spremenil. Podobna politika z ogrske strani (imenovanje Nikole Iločkega za bosanskega kralja po Matiji Korvinu) je v ozadju imenovanja »novega kralja« Matije, ki pa ni bil zadovoljen le s priznanjem po Turkih; imenuje se »Christianissimo« in zahteva, naj ga prizna tudi Matija Korvin. Sicer ne poznamo vzrokov, zaradi katerih se je razpoloženje plemstva v Bosni spremenilo, a vsekakor ga pri tem poskusu osamosvojitve podpira tudi plemstvo. Turki so se dvignili zoper novega kralja; julija 1476 ga je sicer ogrska vojska rešila turškega obleganja, seveda pa je to spremenjeno razpoloženje bosanskega plemstva povzročilo ostrejšo in trdnjejšo neposredno turško upravo pokrajine, tako da poslej sporočila o bosenskih kraljih izginejo.

Tudi za bosansko zgodovino je izšlo v zadnjem času več in pomembnejših del o njenem notranjem kakor o njenem zunanem razvoju. Vsekakor najdragocenejša izmed teh del je knjiga Mihajla Dinića o bosenskem srednjeveškem saboru.⁵⁸ Dinićeve koncepcije v tej knjigi se naravno ne razlikujejo od njegovega teksta v Zgodovini; toda knjiga, ki s perspektive državnega sabora in institucij, ki so urejale razmerje med vladarjem in fevdalci (sem spada tudi bosenska cerkev, katere predstavniki se samega sabora niso udeleževali), spremlja ves bosanski srednjeveški razvoj, vsebuje premnogo ponazoril, ki jih je mogoče uporabiti za poživitev podobe fevdalne družbe med XII. in XV. stoletjem v naših deželah ter za plastičen prikaz razlik med njimi v tem pogledu. Jokanovićev in Babićev poskus analize oblik bosanskega srednjeveškega fevdalizma je povzet v Enciklopediji Jugoslavije in ga ni treba podrobneje prikazovati.⁵⁹ Tako naj za zaključek opozorim le še na dve razpravi Sime Ćirkovića, v katerih načtenja vprašanji strukture plemiškega sloja v Bosni in razmerje vazala do seniorja v Bosni — kar pomeni seveda v prvi vrsti razmerje plemstva do vladarja.⁶⁰ V prvi razpravi ugotavlja s skrbno analizo virov, da so krvne vezi pri bosanskem plemstvu ostale vse do konca izredno močne. Od tod izvira dejstvo, da je edina plemiška oblika posesti »plemenština« (vanjo se vtopi tudi posest, ki jo pokloni vladar, tako da pravega fevda v Bosni ni bilo), dalje krvna osveta, ki naj bi je pri plemstvu do XV. sto-

⁵⁸ M. Dinić, Državni sabor srednjevekovne Bosne, SAN, Pos. izd. 321, 1955, 86 str.

⁵⁹ A. Babić, O odnosima vazaliteta o srednjevekovnoj Bosni, Godišnjak ID BiH VI, 1954, 29—44; V. Jokanović, Prilog izučavanju bosanskog feudalizma, Radovi ND BiH II, 1954, 221—267; A. Babić, Feudalizam kod jugoslavenskih naroda, Bosna i Hercegovina, Enciklopedija Jugoslavije 3, 1958, 306—308.

⁶⁰ S. Ćirković, Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu, Istoriski glasnik 1958, 3—4, 155—164, in »Verna služba« in »vjera gospodska«, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, VI/2, 1962, 95—112.

letja v Bosni ne bi bilo mogoče spremeniti v plačilo krvi (seveda ta pravna teorija, ki jo sporoča sodobno dubrovniško sporočilo, v življenju vendarle ni mogla obveljati), pomen sorodniških skupin (imenovanih »pleme«, včasih »bratstvo«, in »bratija« — pri vseh skupinah gre za ožje sorodstvo — ali za resnične brate ali vsaj za bližnje krvne sorodnike po očetovi strani) pri posestnih pravicah in priseganju (zdi se, da je realna skupna posestna pravica omejena na resnične brate, pri drugih sorodnikih pa se izraža le v pravicah do ev. dedovanja). Vse to je očitno vsako darovano posest praktično za vselej odvzelo iz vladarjevih rok, kar pojasnjuje izredni pomen plemstva v bosenski zgodovini. Toliko bolj, ker je moglo plemstvo izkoriščati tudi dejstvo, da je bilo isto pravno naziranje uveljavljeno tudi o razmerju vladarja do države: tudi vladarska oblast pripada vladarskemu rodu in ne le posameznemu vladarju — to pa olajšuje spore za oblast, ki so se nekajkrat v Bosni zelo pogubno uveljavljali (marsikaj tega obravnava tudi Dinić!). Dvomljivo pa je seveda, ali je mogoče te poteze — tudi če so starega izvora — imeti za »ostanke stare družbene strukture«, odkar so značilni posebej za plemiško organizacijo. V drugi razpravi s prav tako precizno analizo opredeljuje obseg dolžnosti plemiča do seniorja (verna služba) ter gospoda do vazala (vjera gospodska), hkrati pa tudi jamstvo za izpolnjevanje obveznosti z obeh strani (sodišče ob sodelovanju predstavnikov cerkve, pa tudi pravica do upora, če vladar krši svoje dolžnosti).

DIE ÄLTERE GESCHICHTE DER SÜDSLAVISCHEN VÖLKER BETREFFENDE NEUE ERGEBNISSE VON GRÖßERER BEDEUTUNG

Seitdem die neue Geschichte der Völker Jugoslaviens I, 1953, erschienen ist, wurde das Wissen über ihre Geschichte bis ins 15. Jhdt. durch mehrere bedeutendere Forschungsergebnisse verändert und vertieft, deren Bedeutung im diesen Sammelreferat gewürdigt wird.

Das Bild der slawischen Ausbreitung über die Balkanhalbinsel, wie es durch das Studium der traditionellen Quellengattungen erreicht werden konnte (Anm. 3), wurde in letzter Zeit durch die Sprachforschung (Anm. 4 u. 5) teilweise verändert: Der Verlauf der dialektischen Isoglossen scheint auf eine grössere Bedeutung der Awaro-Slaven bei der Neubesiedlung des westlichen und mittleren Teiles der Balkanhalbinsel hinzuweisen, als das früher zugelassen wurde; ebenso scheint die Annahme berechtigt zu sein, dass die Vorfahren der westlichen südlichen Slaven im Norden der Donau eine längere Zeit durch die Karpaten getrennt von den Vorfahren der östlichen südlichen Slaven lebten (die bekannte Angabe bei Jordanes, Getica über die Begrenzung der Slaven um d. J. 500 an das Gebiet ausserhalb des Karpatengebirgskranzes könnte demnach nicht ganz wortgetreu angenommen werden). Die Untersuchung der Toponyma und Mikrotoponyma zeigt ausserdem die Vermischung von verschiedenen slavischen Siedlungsschichten, welche vielleicht durch die Verschiedenartigkeit der toponymischen Basen greifbar werden. Die Annahmen E. Kranzmayers über einen bayrischen Siedlungstreifen an der Donau, durch den die Süd und Westslaven zwischen Enns und Wienerbecken seit dem 6. Jhdt. getrennt sein sollten, scheint die kritische Prüfung seiner Beweisführung nicht bestehen zu können (Anm. 8). Die Theorie über die gesonderte Ansiedlung der

Kroaten im Dalmatien hat neue Befürwörter gefunden (Anm. 9—11), in der Chronologie der slavischen Siedlungswellen muss aber an die Annahme Fr. Barišićs (Anm. 13), dass die Zeit des Kaisers Foka verhältnismässig ruhig wäre, und an neue Ergebnisse der kritischen Überprüfung der Datierung der Angriffe gegen die Stadt Thessalonike (Anm. 14) hingewiesen werden.

Die neuen Arbeiten über die ältere Geschichte der Karantanerslaven wurden in zwei gesonderten Sammelreferaten gesichtet (Anm. 19). Am meisten veränderte sich in letzter Zeit das Bild der mittelalterlichen Geschichte der Kroaten. In der Quellenforschung sind einerseits die neuen Quellenausgaben von V. Novak (Anm. 25, 39), andererseits aber insbesondere die ausdauernde diplomatische Quellenkritik von N. Klaić von Bedeutung. Eine grössere Zahl jener Urkunden, welche für die bisherigen Geschichtstheorien über die kroatische Entwicklung bis ins 12. Jhdt. von grundlegender Bedeutung waren, sind teilweise in einer verdächtigen Form tradiert (Anm. 27), teilweise als verfälscht, teilweise sogar als Fälschungen erwiesen (Anm. 28, 30); in die Reihe der Fälschungen gehört auch »Qualiter«, die Grundlage der sagenhaften »Pacta conventa«, was durch das Verrücken des »Adels der XII Stämme Kroatiens« ins 14. Jhdt. das ganze Bild der kroatischen Gesellschaftsentwicklung wesentlich verändert (Anm. 31, 32, 33). Das wichtigste Postulat der frühmittelalterlichen Geschichte der Kroaten besteht deshalb in der Veröffentlichung der kritischen Überprüfung des gesamten Urkundenmaterials bis zum Ende d. 11. Jhdts., die von N. Klaić schon ausgearbeitet ist. J. Ferluga hat die Entstehung des Themas Dalmatien in die Jahre 867/878 verrückt und ein wesentlich neues Bild der Verwaltung des byzantinischen Dalmatiens gegeben (Anm. 36, 37). Die Versuche der Rehabilitierung der alten Ansichten über den »König« Slavac (Anm. 39, 40) und über den legendären gewaltsamen Tod des Königs Zvonimir (Anm. 41, 42, 43) sind bisher erfolglos geblieben. Die neuen Arbeiten über die »Gemeinden« im Kvarnergebiet (einschliesslich Vinodol) zeigten, dass ihre Struktur von der gesellschaftlichen Struktur der Grundherrschaften Slavoniens wesentlich abweicht, was auch für den Inhalt des — in beiden Gebieten verschiedentlich gebrauchten — Terminus »kmet« feststeht, obzwar noch nicht alle mit dieser Feststellung zusammenhängenden Fragen gelöst sind (Anm. 44, 45, 46).

In der übrigen mittelalterlichen Geschichte soll auf verschiedene weniger weitreichende Neuerungen hingewiesen werden: Das Bild des Verhältnisses der serbischen Könige Dragutin und Milutin zeigt in mancher Hinsicht neue Züge (Anm. 47); ebenso ist die Chronologie der Eroberungen der byzantinischen Städte z. Z. Dušans berichtigt worden (Anm. 48). I. Božić erklärte die Steuer »soće« (Anm. 49), M. Dinić aber gab in seinen Arbeiten über die Bergwerke Serbiens und Bosniens im Mittelalter eine Geschichte der »Sassen« (zuerst eine rein deutsche Schicht, seit der Mitte d. 14. Jhdts. gibt es in ihr immer mehr der einheimischen Bergknappen, die im Anfang d. 15. Jhdts. schon ganz überhand nehmen) und ihrer Selbstverwaltung (Anm. 50), welche auch durch den glücklichen Fund des Gesetzes über die Bergwerke erklärt wurde (Anm. 51). In der politischen Geschichte Bosniens ergab die Untersuchung von S. Ćirković ein klareres Bild des Zusammenbruches der ungarischen Obermacht über das Land i. J. 1415 (Anm. 53) und der Lage nach der Unterwerfung Bosniens durch die Türken (Anm. 56, 57). G. Čremošnik zeigte auf der Grundlage des neuen archivalischen Materials den tiefen Stand des Landes unter dem König Stefan Thomas (1443—1461, Anm. 54), H. Šabanović aber konnte nach den Angaben des Defters a. d. J. 1455 sogar ganz genau den Umfang der türkischen Infiltrierung zu dieser Zeit darstellen. Für die innere Geschichte Bosniens ist die bedeutendste Arbeit das Buch vom M. Dinić, wo der mittelalterliche bosnische Reichstag in seiner ganzen Entwicklung genau erforscht wurde (Anm. 58). Die Lage des Adels untersuchte eingehend zweimal auch S. Ćirković (Anm. 60).